زبور عجم

اقبال

طبع اوّل — جون ۱۹۲۷ء
(دو ہزار)

طبع دوم — اپریل ۱۹۴۴ء
(ایک ہزار چار سو)

طبع سوم — ستمبر ۱۹۴۴ء
(دو ہزار)

زیر نگرانی چوہدری محمد حسین ایم اے

زبور عجم

اقبال

بخوانندۂ کتابِ زبور

می شود پردۂ چشم پرِ کاہے گاہے
دیدہ ام ہر دو جہاں را بنگاہے گاہے
وادیٔ عشق بسے دور و دراز است ولے
طے شود جادۂ صد سالہ بآہے گاہے
در طلب کوش و مدہ دامنِ امّید ز دست
دولتے ہست کہ یابی سرِ راہے گاہے!

زبورِ عجم

حصۂ اوّل

ز بردنِ در گذشتم ز درونِ خانہ گفتم!
سخنے نگفتہ را چہ قلندرانہ گفتم!

دعا

یارب درونِ سینہ دلِ باخبر بدہ
در بادہ نشّہ را نگرم آں نظر بدہ
ایں بندہ را کہ با نفسِ دیگراں نزیست
یک آہِ خانہ زاد مثالِ سحر بدہ
سیلم، مرا بجوئے تنک مایہ مپیچ!
جولانگہے بوادی و کوہ و کمر بدہ!
سازی اگر حریفِ یمِ بیکراں مرا
با اضطرابِ موج سکونِ گہر بدہ

شاہینِ من بصیدِ پلنگاں گذاشتی!

ہمّت بلند و چنگل ازیں تیز تر بده

رفتم کہ طائرانِ حرم را کنم شکار

تیرے کہ نافگندہ فتد کارگر بده

خاکم بہ نورِ نغمۂ داوٗد بر فروز

ہر ذرّۂ مرا پر و بالِ شرر بده

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

۱

عشقِ شور انگیز را ہر جادہ در کوئے تو برد
بر تلاشِ خود چہ می نازد کہ رہ سوئے تو برد!

۲

درونِ سینۂ ما سوزِ آرزو ز کجاست؟
سبو ز ماست ولے بادہ در سبو ز کجاست؟
گرفتم این کہ جہاں خاک و ما کفِ خاکیم
بہ ذرّہ ذرّۂ ما دردِ جستجو ز کجاست؟
نگاہِ ما بگریبانِ کہکشاں افتد
جنونِ ما ز کجا شورِ ہاے و ہُو ز کجاست؟

۳

غزل سرائے و نواہائے رفتہ باز آور
باین فسردہ دلاں حرفِ دل نواز آور

کنشت و کعبہ و بتخانہ و کلیسا را
ہزار فتنہ ازاں چشمِ نیم باز آور

زبادۂ کہ بخاکِ من آتشے آمیخت
پیالۂ بجوانانِ نو نیاز آور

نئے کہ دل ز نوایش بسینہ می رقصد
مئے کہ شیشۂ جاں را دہد گداز آور

بہ نیستانِ عجم بادِ صبحدم تیز است
شرارۂ کہ فرو می چکد ز ساز آور

۴

اے کہ ز من فسردۂ گرمیٔ آہ و نالہ را
زندہ کن از صدائے من خاکِ ہزار سالہ را!

با دلِ ما چہا کنی! تو کہ بہ بادۂ حیات
مستیٔ شوق می دہی آب و گلِ پیالہ را

غنچۂ دل گرفتہ را از نفسم گرہ کشائے
تازہ کن از نسیمِ من داغِ درونِ لالہ را

می گذرد خیالِ من از مہ و مہر و مشتری!
تو بکمیں چہ خفتۂ صید کن ایں غزالہ را

خواجۂ من! نگاہ دار آبروئے گدائے خویش
آنکہ ز جوئے دیگراں پُر نکند پیالہ را

۵

از مشتِ غبارِ ما صد نالہ برانگیزی
نزدیک تر از جانی با خوے کم آمیزی!

در موجِ صبا پنہاں دزدیدہ بباغ آئی
در بوئے گل آمیزی با غنچہ در آویزی!

مغرب ز تو بیگانہ مشرق ہمہ افسانہ
وقت است کہ در عالم نقشِ دگر انگیزی!

آنکس کہ بسر دارد سودائے جہانگیری
تسکینِ جنونش کن با نشترِ چنگیزی!

من بندهٔ بی قیدم شاید که گریزم باز
این طرهٔ پیچاں را در گردنم آویزی
جز ناله نمی دانم گویند غزل خوانم
این چیست که چوں شبنم بر سینهٔ من ریزی؟

۶

من اگرچہ تیرہ خاکم دلکے است برگ و سازم
بنظارۂ جمالے چو ستارہ دیدہ بازم

بہ ہوائے زخمۂ تو ہمہ نالہ خموشم
تو بایں گماں کہ شاید ز نوا فتادہ سازم

بضمیرم آں چناں کن کہ ز شعلۂ نوائے
دلِ خاکیاں فروزم دلِ نوریاں گدازم

تب و تابِ فطرتِ ما ز نیازمندیٔ ما
تو خدائے بے نیازی نرسی بسوز و سازم!

بکسے عیاں نکردم ز کسے نہاں نکردم
غزل آنچناں سرودم کہ بروں فتاد رازم!

۷

بصدائے دردمندے بنوائے دلپذیرے

خُمِ زندگی کشادم بجہانِ تشنہ میرے!

تو بروئے بے نوائے درِ آں جہاں کشادی

کہ ہنوز آرزوئیش نہ دمیدہ در ضمیرے!

ز نگاہِ سرمہ سائے بدل و جگر رسیدی

چہ نگاہِ سرمہ سائے! دو نشانہ زد بہ تیرے!

بنگاہِ نارسایم چہ بہارِ جلوہ دادی

کہ بباغ و راغ نالم چو تذروِ نوصفیرے

چہ عجب اگر دو سلطاں بہ ولائتے نہ گنجد

عجب ایں کہ می نگنجد بدو عالمے فقیرے!

بر سرِ کفر و دیں فشاں رحمتِ عامِ خویش را

بندِ نقاب برکشا ماہِ تمامِ خویش را

زمزمۂ کہن سرائے، گردشِ بادہ تیز کن

باز بہ بزمِ ما نگر، آتشِ جامِ خویش را

دام ز گیسواں بدوش زحمتِ گلستاں بری

صید چرا نمی کنی طائرِ بامِ خویش را

ریگِ عراق منتظر کشتِ حجاز تشنہ کام

خونِ حسینؓ باز دہ کوفہ و شامِ خویش را

دوش برا هبر زند، راه یگانه طے کند
می ندهد بدستِ کس عشق زمامِ خویش را

ناله بآستانِ دیر بیخبرانه می زدم
تا بحرم شناختم راه ونشانِ خویش را

قافلهٔ بهار را طائرِ پیش رس نگر
آنکه بخلوتِ قفس گفت پیامِ خویش را

۹

نوائے من ازاں پرسوز و بیباک و غم انگیز است
بخاشاکم شرار افتاد و بادِ صبحدم تیز است
ندارد عشق سامانے و لیکن تیشہ دارد
خراشد سینۂ کہسار و پاک از خونِ پرویز است
مرا در دل خلید این نکتہ از مردِ دانائے
ز معشوقاں نگہ کاری تر از حرفِ دلآویز است!
بیا لیسنم بیا یکدم نشیں کز دردِ مہجوری
تہی پیمانۂ بزمِ ترا پیمانہ لبریز است
بہ بستاں جلوہ دادم آتشِ داغِ جدائی را
نسیمش تیز تر می سازد و شبنم غلط ریز است!

اشارتہائے پنہاں خانماں برہم زند لیکن
مرا آں غمزہ می باید کہ بیباک ست و خونریز است

نشیمن ہر دو را در آب و گل لیکن چہ راز است ایں
خرد را صحبتِ گل خوشتر آید، دل کم آمیز است

مرا بنگر کہ در ہندوستاں دیگر نمے بینی
برہمن زادۂ رمز آشنائے روم و تبریز است

۱۰

دل و دیدهٔ که دارم همه لذتِ نظاره
چه گنه اگر تراشم صنمے ز سنگِ خاره

تو بجلوه در نقابی که نگاه بر نتابی
مہِ من! اگر ننالم تو بگو دگر چه چاره!

چه شود اگر خرامی بسرائے کاروانے
که متاعِ ناروانش دلکے است پاره پاره

غزلے زدم که شاید بنوا قرارم آید
تپِ شعله کم نگردد ز گسستنِ شراره

دلِ زندهٔ که دادی به حجاب در نسازد
نگہے بده که بیند شررے بسنگ خاره

همه پارهٔ دلم را ز سرورِ او نصیبی

غمِ خود چسان نهادی بدلِ هزار پاره!

نخشد سفینهٔ کس به یمِ بلند موجی

خطری که عشق بیند بسلامتِ کناره!

بشکوهِ بی‌نیازی ز خدایگان گذشتم

صفتِ مهِ تمامی که گذشت بر ستاره!

۱۱

گرچه شاهینِ خرد بر سرِ پروازے هست

اندریں بادیه پنهاں قدر اندازے هست!

آنچه از کارِ فرو بسته گره بکشاید

هست و در حوصلهٔ زمزمه پردازے هست

تابِ گفتار اگر هست شناسائے نیست

وائے آں بنده که در سینهٔ او رازے هست!

گرچه صد گونه بصد سوز مرا سوخته اند

اے خوشا لذتِ آں سوز که هم سازے هست

مردہ حنائیم و سزاوارِ دلِ زندہ شدیم!

ایں دلِ زندہ و ما! کارِ خدا سازے ہست!

شعلۂ سینۂ من خانہ فروز است ولے

شعلۂ ہست کہ ہم خانہ براندازے ہست!

تکیہ بر عقلِ جہاں بینِ فلاطون نکنم

در کنارم دلکے شوخ و نظربازے ہست!

۱۲

این جهان چیست؟ صنم خانهٔ پندارِ من است!
جلوهٔ او گروِ دیدهٔ بیدارِ من است!
همه آفاق که گیرم بنگاهے او را
حلقهٔ هست که از گردشِ پرکارِ من است
هستی و نیستی از دیدن و نادیدنِ من
چه زمان و چه مکان شوخیٔ افکارِ من است!
از فسون کاریٔ دل، سیر و سکون، غیب و حضور!
این که غمّاز و گشایندهٔ اسرارِ من است

آں جہانے کہ درو کاشتہ را مے دروند
نور و نارش ہمہ از سبحہ و زنّارِ من است
سازِ تقدیرم و صد نغمۂ پنہاں دارم
ہر کجا زخمۂ اندیشہ رسد تارِ من است

اے من از فیضِ تو پائندہ! نشانِ تو کجاست؟
ایں دو گیتی اثرِ ماست جہانِ تو کجاست؟

۱۳

فصلِ بہار این چنین، بانگِ ہزار این چنین
چہرہ کشا، غزل سرا، بادہ بیار این چنین

اشکِ چکیدہ ام ببین ہم بہ نگاہِ خود نگر
ریز بہ نیستانِ من برق و شرار این چنین

بادِ بہار را بگو، پے بخیالِ من برد
وادی و دشت را دہد نقش و نگار این چنین

زادۂ باغ و راغ را از نفسم طراوتے
در چمنِ تو زیستم با گل و خار این چنین

عالمِ آب و خاک را بر محکِ دلم بسای
روشن و تارِ خویش را گیر عیار این چنین

دل بکسی نباخته با دو جهان نساخته
من بحضورِ تو رسم روزِ شمار این چنین

فاخته کهن صفیر نالهٔ من شنید و گفت
کس نه سرود در چمن نغمهٔ پار این چنین

۱۴

برون کشید ز پیچاکِ ہست و بود مرا
چہ عقدہ ہا کہ مقامِ رضا کشود مرا

تپید عشق و درین کشتِ نابسامانے
هزار دانہ فرو کرد تا درود مرا

ندانم اینکہ نگاہش چہ دید در خاکم
نفس نفس بعیارِ زمانہ سود مرا

جہانے از خس و خاشاک درمیان انداخت
شرارۂ دلکے داد و آزمود مرا

پیالہ گیر ز دستم کہ رفت کار از دست
کرشمہ بازئ ساقی زمن ربود مرا!

۱۵

خیز و بخاکِ تشنہ ، بادۂ زندگی فشاں
آتشِ خود بلند کن آتشِ ما فرو نشاں

میکدہ تہی سبو حلقۂ خود فراموشاں
مدرسہ بلند بانگ بزمِ فسردہ آتشاں

فکرِ گرہ کشا غلام ، دیں بردا ستے تمام
زانکہ درونِ سینہ ہا دل ہدفے ہست بے نشاں

ہر دو بمنزلے رواں ہر دو امیرِ کارواں
عقل بحیلہ می برد ، عشق برد کشاں کشاں

عشق ز پا در آورد خیمۂ شش جہات را
دست دراز می کند تا بہ طناب کہکشاں

۱۶

تو بایں گماں کہ شاید سرِ آستانہ دارم
بطوافِ خانہ کارے بخدائے خانہ دارم

شررِ پریدہ رنگم مگذر ز جلوۂ من
کہ بتابِ یک دو آنے تبِ جاودانہ دارم

نکنم دگر نگاہے بہ رہے کہ طے نمودم
بسراغِ صبحِ فردا روشِ زمانہ دارم

یمِ عشق کشتیِ من، یمِ عشق ساحلِ من
نہ غمِ سفینہ دارم نہ سرِ کرانہ دارم

شررے فشاں ولیکن شررے کہ وانسوزد
کہ ہنوز نو نیازم غمِ آشیانہ دارم!

بامیدِ ایں کہ روزے بشکار خواہی آمد،
زکمندِ شہریاراں رمِ آہوانہ دارم

تو اگر کرم نمائی بمعاشراں بہ بخشم
دو سہ جامِ دلفروزے زمئے شبانہ دارم

۱۷

نظر بہ راہ نشیناں سوارہ می گذرد
مرا بگیر کہ کارم زچارہ می گذرد

بہ دیگراں چہ سخن گسترم ز جلوۂ دوست
بیک نگاہ مثالِ شرارہ می گذرد

رہے بمنزلِ آں ماہ سخت دشوار است
چناں کہ عشق بدوشِ ستارہ می گذرد

ز پردہ بندیٔ گردوں چہ جائے نومیدی است
کہ ناوکِ نظرِ ما زخارہ می گذرد

یمِ است شبنمِ ما، کہکشاں کنارۂ اوست
بیک شکستنِ موج از کنارہ می گذرد

بخلوتش چو رسیدی نظر بدُو مگشا
کہ آں دمے ست کہ کار از نظارہ می گذرد!

من از فراق چہ نالم کہ از ہجومِ سرشک
ز راہِ دیدہ دلم پارہ پارہ می گذرد!

۱۸

بر عقلِ فلک پیما ترکانہ شبیخوں بہ
یک ذرّۂ دردِ دل از علمِ فلاطوں بہ
دی مغ بچۂ با من اسرارِ محبت گفت
اشکے کہ فرو خوردی از بادۂ گلگوں بہ
آں فقر کہ بے تیغے صد کشورِ دل گیرد
از شوکتِ دارا بہ، از فرِّ فریدوں بہ
در دیرِ مغاں آئی مضمونِ بلند آور
در خانقہ صوفی افسانہ و افسوں بہ

در جوئے روانِ ما، بے منّتِ طوفانے
یک موج اگر خیزد آں موج زجیحوں بہ

سیلے کہ تو آوردی در شہر نمی گنجد
ایں خانہ براندازے در خلوتِ ہاموں بہ

اقبالِ غزل خواں را کافر نتواں گفتن
سودا بدماغش زد از مدرسہ بیروں بہ

۱۹

یا مسلماں را مدہ فرماں کہ جاں بر کف بنہ
یا دریں فرسودہ پیکر تازہ جانے آفریں
یا چناں کن یا چنیں!

یا برہمن را بفرما نو خداوندے تراش
یا خود اندر سینۂ زناریاں خلوت گزیں
یا چناں کن یا چنیں!

یا دگر آدم کہ از ابلیس باشد کمترک
یا دگر ابلیس بہرِ امتحانِ عقل و دیں
یا چناں کن یا چنیں!

یا جہانے تازہ یا امتحانے تازہ
می کنی تا چند با ما آنچہ کردی پیش ازیں
یا چناں کن یا چنیں!

فقر بخشی ؟ با شکوہِ خسروِ پرویز بخش
یا عطا فرما خرد با فطرتِ روح الامیں
یا چناں کن یا چنیں!

یا بکُش در سینۂ من آرزوئے انقلاب
یا دگرگوں کُن نہادِ ایں زمان و ایں زمیں
یا چناں کن یا چنیں!

۲۰

عقل ہم عشق است و از ذوقِ نگہ بیگانہ نیست
لیکن این بیچارہ را آن جرأتِ رندانہ نیست

گرچہ می دانم خیالِ منزل ایجادِ من است
در سفر از پا نشستن ہمتِ مردانہ نیست

ہر زماں یک تازہ جولانگاہ می خواہم ازو
تا جنوں فرمائے من گوید دگر ویرانہ نیست

با چنیں زورِ جنوں پاسِ گریباں داشتم
در جنوں از خود نرفتن کارِ ہر دیوانہ نیست!

۲۱

سوز و گدازِ زندگی لذّتِ جستجوئے تو
راہ چو مار می گزد گر نروم بسوئے تو

سینہ کشادہ جبرئیل از برِ عاشقاں گذشت
تا شررے باو فتد ز آتشِ آرزوئے تو

ہم بہوائے جلوۂ پارہ کنم حجاب را
ہم بنگاہِ نارسا پردہ کشم بروئے تو

من بتلاشِ تو روم یا بتلاشِ خود روم
عقل و دل و نظر ہمہ گم شدگانِ کوئے تو

از چمنِ تو رُستہ ام قطرۂ شبنمے بہ بخش
خاطرِ غنچہ وا شود کم نشود ز جوئے تو

۲۲

درین محفل که کار او گذشت از باده و ساقی

ندیمے کو که در جامش فرو ریزم مے باقی!

کسے کو زهر شیرین می خورد از جام زرّینے

مے تلخ از سفال من کجا گیرد به تریاقی

شرار از خاک من خیزد، کجا ریزم، کرا سوزم

غلط کردی که در جانم فگندی سوز مشتاقی!

مکدر کرد مغرب چشمه هائے علم و عرفاں را

جهاں را تیره تر سازد چه مشّائی چه اشراقی

دلِ گیتی! انا المسموم، انا المسموم فریادش
خرد نالاں کہ ما عندی بتریاقٍ ولا راقٍ

چہ ملائی، چہ درویشی، چہ سلطانی، چہ دربانی
فروغِ کار می جوید بسالوسی و زراقی

ببازارے کہ چشمِ صیرفی شور است و کم نور است
نگینم خوارتر گردد چو افزاید بہ براقی

۲۳

ساقیا بر جگرم شعلۂ نمناک انداز
دگر آشوبِ قیامت بکفِ خاک انداز

او بیک دانۂ گندم بزمینم انداخت
تو بیک جرعۂ آب آنسوئے افلاک انداز

عشق را بادۂ مرد افگن و پُر زور بده
لائے این باده به پیمانۂ ادراک انداز

حکمت و فلسفه کرداست گران خیز مرا
خضرِ من! از سرم این بارِ گران پاک انداز

خرد از گرمیِ صهبا بگدازے نرسید

چارهٔ کار بآن غمزهٔ چالاک انداز

بزم در کشمکشِ بیم و امید است هنوز

همه را بے خبر از گردشِ افلاک انداز

می توان ریخت در آغوشِ خزاں لاله و گل

خیز و بر شاخِ کهن خونِ رگِ تاک انداز

۲۴

از آں آبے کہ در من لالہ کارد ساتگینے دہ

کفِ خاکِ مرا ساقی ببادِ فرودینے دہ

زمینائے کہ خوردم در فرنگ اندیشہ تاریک است

سفر ورزیدۂ خود را نگاہِ راہ بینے دہ

چو خس از موجِ ہر بادے کہ می آید زجا رفتم

دلِ من از گمانہا در خروش آمد یقینے دہ

بجانم آرزوہا بود و نابودِ شرر دارد

شبم را کوکبے از آرزوئے دل نشینے دہ

بدستم خامۂ دادی کہ نقشِ خسروی بندد

رقم کش ایں چنینم کردۂ لوحِ جبینے دہ

۲۵

ز ہر نقشے کہ دل از دیدہ گیرد پاک می آیم
گدائے معنیٔ پاکم تہی ادراک می آیم

گہے رسمِ رہِ فرزانگی ذوقِ جنوں بخشد
من از درسِ خردمنداں گریباں چاک می آیم!

گہے پیچد جہاں بر من، گہے من بر جہاں پیچم
بگرداں بادہ تا بیروں ازیں پیچاک می آیم

نہ ایں جا چشمکِ ساقی نہ آنجا حرفِ مشتاقی
ز بزمِ صوفی و مُلّا بسے غمناک می آیم

رسد وقتے کہ خاصانِ ترا با من فتد کارے
کہ من صحرائیم پیشِ ملکِ بیباک می آیم

۲۶

دلِ بے قیدِ من با نورِ ایماں کافری کردہ
حرم را سجدہ آوردہ بتاں را چاکری کردہ

متاعِ طاعتِ خود را ترازوئے برافرازد
بہ بازارِ قیامت با خدا سوداگری کردہ

زمین و آسماں را بر مرادِ خویش می خواہد
غبارِ راہ و با تقدیرِ یزداں داوری کردہ

گہے با حق درآمیزد، گہے با حق درآویزد
زمانے حیدری کردہ، زمانے خیبری کردہ

باین بے رنگیِ جوہر ازو نیرنگ می ریزد
کلیمے بین کہ ہم پیغمبری ہم ساحری کردہ

نگاہش عقلِ دور اندیش را ذوقِ جنون داده
ولیکن با جنونِ فتنہ ساماں نشتری کردہ

بخود کے می رسد این راہ پیمائے تن آسانے
ہزاراں سال منزل در مقامِ آذری کردہ!

۲۷

ز شاعر نالۂ مستانہ در محشر چہ می خواہی
تو خود ہنگامۂ، ہنگامۂ دیگر چہ می خواہی

بہ بحرِ نغمہ کردی آشنا طبعِ روانم را
ز چاکِ سینہ ام دریا طلب، گوہر چہ می خواہی

X
نمازِ بے حضور از من نمی آید نمی آید
دلے آوردہ ام دیگر ازیں کافر چہ می خواہی

۲۸

نہ در اندیشۂ من کارزارِ کفر و ایمانے
نہ در جانِ غمم اندوزم ہوائے باغِ رضوانے
اگر کاوی درونم را خیالِ خویش را یابی
پریشاں جلوۂ چوں ماہتاب اندر بیابانے!

۲۹

مرغِ خوش لهجه و شاهینِ شکاری از تست
زندگی را روشِ نوری و ناری از تست
دلِ بیدار و کفِ خاک و تماشائے جہاں
سیرِ این ماه بشب گونه عماری از تست
همه افکارِ من از تست چه در دل چه بلب
گهر از بحر بر آری نه بر آری از تست
من همان مشتِ غبارم که بجائے نرسد
لاله از تست و نمِ ابرِ بهاری از تست

نقش پرداز توئی ما قلم افشانیم
عالم آرائی و آشفته نگاری از تست

گله‌ها داشتم از دل بزبانم نرسید
مهر و بی‌مهری و عیاری و یاری از تست

۴۰

خوشتر ز ہزار پارسائی — گامے بطریقِ آشنائی!

در سینۂ من دمے بیاسائے — از محنت و کلفتِ جدائی!

ما را ز مقامِ ما خبر کن — ما ئیم کجا و تو کجائی؟

آں چشمکِ محرمانہ یاد آر — تا کے بتغافل آزمائی

دی ماہِ تمام گفت با من — در ساز بداغِ نارسائی

خوش گفت ولے حرام کردند — در مذہبِ عاشقاں جدائی

پیشِ تو نہادہ ام دلِ خویش
شاید کہ تو ایں گرہ کشائی!

۴۱

بر جہانِ دلِ من تاختنش را نگرید
کشتن و سوختن و ساختنش را نگرید

روشن از پرتوِ آں ماہ دلے نیست کہ نیست
با ہزار آئینہ پرداختنش را نگرید

آنکہ یکدست بَرد ملکِ سلیمانے چند
با فقیراں دو جہاں باختنش را نگرید

آنکہ شبخوں بدل و دیدۂ دانایاں ریخت
پیشِ ناداں سپر انداختنش را نگرید

۴۲

مرا براهِ طلب بار در گل است هنوز
که دل بقافله و رخت منزل است هنوز

کجاست برقِ نگاهی که خانمان سوزد!
مرا معامله با کشت و حاصل است هنوز

بیک سفینه این خام را بطوفان ده
ز ترسِ موج نگاهم بساحل است هنوز

تپیدن و نرسیدن چه عالمی دارد
خوشا کسی که بدنبالِ محمل است هنوز

کسی که از دو جهان خویش را برون نشناخت
فریب خوردهٔ این نقشِ باطل است هنوز

نگاهِ شوق تسلی بجلوه نشود
کجا برم گله‌ای را که در دل است هنوز

حضورِ یار حکایت دراز تر گردید
چنانکه این همه ناگفته در دل است هنوز!

۴۳

زمستان را سر آمد روزگاران　　　نواها زنده شد در شاخساران

گلان را رنگ و نم بخشد هواها　　　که می آید ز طرف جویباران

چراغ لاله اندر دشت و صحرا　　　شود روشن تر از باد بهاران

دلم افسرده تر در صحبت گل　　　گریزد این غزال از مرغزاران

دمے آسوده با درد غم خویش　　　دمے نالان چو جوے کوہساران

نپرسیم این که ذوقش کم نگردد
نگویم حال دل با رازداران

۴۴

هوائے خانه و منزل ندارم — سرِ راهم غریبِ هر دیارم

سحر می گفت خاکستر صبا را — "فسرد از بادِ این صحرا شرارم

گذر نرمک پریشانم مگردان — ز سوزِ کاروانے یادگارم"

ز چشمم اشک چون شبنم فرو ریخت — که من هم خاکم و در رهگذارم!

بجوشِ من رسید از دل سرودے — که جُوئے روزگار از چشمه سارم

ازل تاب و تبِ پیشینهٔ من — ابد از ذوق و شوقِ انتظارم

میندیش از کفِ خاکے میندیش

بجانِ تو که من پایان ندارم!

۴۵

از چشمِ ساقی مستِ شرابم — بی مے خرابم، بی مے خرابم

شوقم فزون تر از بے حجابی — بینم نہ بینم در پیچ و تابم

چون رشتۂ شمع آتش بگیرد — از زخمۂ من تارِ ربابم!

از من برون نیست منزلگہِ من — من بے نصیبم راہے نیابم!

تا آفتابے خیزد ز خاور

مانند انجم بستند خوابم!

۴۶

شب من سحر نمودی که بطلعت آفتابی

تو بطلعت آفتابی سزد این که بی حجابی

تو بدرد من رسیدی بضمیرم آرمیدی

ز نگاه من رمیدی بچنین گران رکابی

تو عیار کم عیاران تو قرار بی قراران

تو دوای دل فگاران مگر این که دیریابی

غمِ عشق و لذّتِ او اثرِ دوگونه دارد

گہے سوز و دردمندی گہے مستی و خرابی!

ز حکایتِ دلِ من تو بگو کہ خوب دانی

دلِ من کجا کہ او را بکنارِ من نیابی!

بجلالِ تو کہ در دل دگر آرزو ندارم

بجز این دعا کہ بخشی بکبوتراں عقابی!

۳۷

دریں میخانہ اے ساقی ندارم محرمے دیگر
کہ من شاید نخستیں آدمم از عالمے دیگر
دمے ایں پیکرِ فرسودہ را سازی کفِ خاکے
فشانی آب و از خاک آتش انگیزی دمے دیگر
بیار آں دولتِ بیدار و آں جامِ جہاں بیں را
عجم را دادہ ہنگامۂ بزمِ جمے دیگر

۳۸

بجہانِ دردمنداں تو بگو چہ کار داری؟

تب و تابِ ما شناسی؟ دلِ بے قرار داری؟

چہ خبر ترا ز اشکے کہ فرو چکد ز چشمے

تو بہ برگِ گل ز شبنم دُرِ شاہوار داری!

چہ بگویمت ز جانے کہ نفس نفس شمارد

دمِ مستعار داری؟ غمِ روزگار داری؟

۳۹

اگر نظارہ از خود رفتگی آرد حجاب اولے
نگیرد با من ایں سودا بہا از بس گراں خواہی
سخن بے پردہ گو با ما، شد آں لذّتِ کم آمیزی
کہ می گفتند تو مارا چنیں خواہی چناں خواہی
نگاہِ بے ادب زد رخنہ ہا در چرخِ مینائی
دِگر عالم بنا کن گر حجابے درمیاں خواہی

چناں خود را نگه داری که با ایں بے نیازی ہا
شہادت بر وجودِ خود ز خونِ دوستاں خواہی!

مقامِ بندگی دیگر مقامِ عاشقی دیگر
ز نوری سجده می خواہی ز خاکی بیش ازاں خواہی!

مسِ خامے که دارم از محبت کیمیا سازم
که فردا چوں رسم پیشِ تو از من ارمغاں خواہی!

~~~~~~~~
~~~~~~~~

۴۰

نورِ تو وا نمود سپید و سیاه را
دریا و کوه و دشت و در و مهر و ماه را!
تو در ہوائے آں کہ نگہ آشنائے اوست
من در تلاشِ آں کہ بتابد نگاه را!

۱۸

بده آں دل که مستی هائے او از بادهٔ خویش است

بگیر آں دل که از خود رفته و بیگانه اندیش است

بده آں دل بده آں دل که گیتی را فرا گیرد

بگیر ایں دل بگیر ایں دل که در بندِ کم و بیش است

مرا اے صید گیر از ترکشِ تقدیر بیروں کش

جگر دوزی چه می آید ازاں تیرے که در کیش است؟

نگردد زندگانی خسته از کارِ جهانگیری

جهانے در گره بستم جهانے دیگرے پیش است!

۴۲

کفِ خاک برگ و سازم بہ ہوا فشانم او را

بامیدِ این کہ روزے بفلک رسانم او را

چہ کنم چہ چارہ گیرم کہ زشاخِ علم و دانش

نہ دمیدہ ہیچ خارے کہ بدل نشانم او را

دہد آتشِ جدائی شررِ مرا نمودے

بہ ہمان نفس بمیرم کہ فرو نشانم او را

مے عشق و مستی او نرود برون ز خونم

که دل آن چنان ندادم که دگر ستانم او را

تو بلوح سادهٔ من همه مدّعا نوشتی

دگر آنچنان ادب کن که غلط نخوانم او را

بحضور تو اگر کس غزلے ز من سراید

چه شود اگر نوازی به همین که دانم او را

۵۳

ایں دل کہ مرا دادی لبریزِ یقیں بادا
ایں جامِ جہاں بینم روشن تر ازیں بادا
تلخے کہ فرو ریزد گردوں بسفالِ من
در کامِ کہن رندے آنہم شکریں بادا

۵۴

رمزِ عشقِ تو بہ اربابِ ہوس نتواں گفت
سخن از تابِ تبِ شعلہ بہ خس نتواں گفت

تو مرا ذوقِ بیاں دادی و گفتی کہ بگوے
ہست در سینۂ من آنچہ بکس نتواں گفت!

از نہاں خانۂ دل خوش غزلے می خیزد
سرِ شاخے ہمہ گویم بہ قفس نتواں گفت

شوق اگر زندۂ جاوید نباشد عجب است
کہ حدیثِ تو دریں یک دو نفس نتواں گفت!

۵۵

یادِ ایّامے کہ خوردم بادہ ہا با چنگ و نے

جامِ مے در دستِ من، مینائے مے در دستِ وے!

در کنار آئی خزانِ ما زند رنگِ بہار

ور نیائی فرو دیں افسردہ تر گردد ز دے!

بے تو جانِ من چو آں سازے کہ تارش در گسست

در حضور از سینۂ من نغمہ خیزد پے بہ پے

آنچہ من در بزمِ شوق آوردہ ام دانی کہ چیست
یک چمن گل، یک نیستان نالہ، یک خمخانہ مے!

زندہ کن باز آں محبت را کہ از نیروئے او
بوریائے رہ نشینے در فتد با تختِ کے!

دوستاں خرّم کہ بر منزل رسید آوارۂ
من پریشاں جادہ ہائے علم و دانش کردہ طے!

۵۶

انجم بگریباں ریخت ایں دیدۂ تر ما را
بیروں ز سپہر انداخت ایں ذوقِ نظر ما را

ہر چند زمیں سائیم برتر ز ثریائیم
دانی کہ نمی زیبد عمرے چو شرر ما را

شام و سحرِ عالم از گردشِ ما خیزد
دانی کہ نمی سازد ایں شام و سحر ما را

ایں شیشۂ گردوں را از بادہ تہی کردیم
کم کاسہ مشو ساقی! میناے دگر ما را!

شایانِ جنونِ ما پہنائے دو گیتی نیست
ایں راہگذر ما را آں راہگذر ما را!

۵۷

خاور که آسمان به کمندِ خیالِ اوست
از خویشتن گسسته و بے سوزِ آرزوست

در تیره خاکِ او تب و تابِ حیات نیست
جولانِ موج را نگران از کنارِ جوست

بتخانه و حرم همه افسرده آتشے
پیرِ مغان شراب ہوا خورده در سبوست!

فکرِ فرنگ پیشِ مجاز آورد سجود
بیناے کور ذوق و تماشاے رنگ و بوست!

گردنده تر ز چرخ و ربایندہ تر ز مرگ
از دستِ او بدامنِ ما چاک بے رفوست!

خاکی نہاد و خو ز سپہرِ کہن گرفت
عیار و بے مدار و کلان کار و توبتوست!

مشرق خراب و مغرب ازان بیشتر خراب
عالم تمام مرده و بے ذوقِ جستجوست!

ساقی بیار باده و بزمِ شبانه ساز
ما را خراب یک نگهِ محرمانه ساز!

۵۸

فرصتِ کشمکش مده این دلِ بی‌قرار را

یک دو شکن زیاده کن گیسوئے تابدار را

از تو درونِ سینه‌ام برقِ تجلّیی که من

با مه و مهر داده‌ام تلخیٔ انتظار را

ذوقِ حضور در جهان رسمِ صنم‌گری نهاد

عشق فریب می‌دهد جانِ امیدوار را

تا بفراغِ خاطرے نغمۂ تازہ زنم
باز بہ مرغزار دہ طائرِ مرغزار را

طبعِ بلند دادۂ، بند ز پائے من کشاے
تا بہ پلاسِ تو دہم خلعتِ شہریار را

تیشہ اگر بسنگ زد ایں چہ مقامِ گفتگو است
عشق بدوش می کشد ایں ہمہ کوہسار را!

۵۹

جانم در آویخت با روزگاران | جوئے است نالاں در کوہساراں!
پیدا ستیزد، پنہاں ستیزد | ناپائدارے با پائداراں!
ایں کوہ و صحرا ایں دشت و دریا | نے رازداراں نے غمگساراں
بیگانۂ شوق! بیگانۂ شوق! | ایں جوئباراں ایں آبشاراں
فریادِ بے سوز! فریادِ بے سوز! | بانگِ ہزاراں در شاخساراں
داغے کہ سوزد در سینۂ من | آں داغ کم سوخت در لالہ زاراں!

محفل ندارد ساقی ندارد
تلخے کہ سازد با ہجیراراں!

۶۰

به تسلّیٔ که دادی نگذاشت کارِ خود را
بتو باز می سپارم دلِ بیقرارِ خود را

چه دلے که محنتِ او ز نفس شماریٔ او
که بدستِ خود ندارد رگِ روزگارِ خود را

بضمیرت آرمیدم تو بجوشِ خود نمائی
بکناره بر فگندی دُرِ آبدارِ خود را

مه و انجم از تو دارد گله ها شنیده باشی
که بخاکِ تیرهٔ ما زده شرارِ خود را

خلشے بسینهٔ ما ز خدنگِ او غنیمت!
که اگر بپایش افتد نبرد شکارِ خود را

۶۱

بحرفے می تواں گفتن تمنائے جہانے را
من از ذوقِ حضوری طول دادم داستانے را!
ز مشتاقاں اگر تابِ سخن بردی نمیدانی
محبت می کند گویا نگاہِ بے زبانے را!
کجا نورے کہ غیر از قاصدی چیزے نمی داند
کجا خاکے کہ در آغوشش دارد آسمانے را!

اگر یک ذرّہ کم گردد ز انگیزِ وجودِ من
باین قیمت نمی گیرم حیاتِ جاودانے را!

من اے دریائے بے پایاں بہ موجِ تو در افتادم
نہ گوہر آرزو دارم نہ می جویم کرانے را

ازاں معنی کہ چوں شبنم بجانِ من فروریزی
جہانے تازہ پیدا کردہ ام عرضِ فغانے را

۶۲

چند بروئے خود کشی پردۂ صبح و شام را
چہرہ کشا تمام کن جلوۂ ناتمام را

سوز و گداز حالتے است بادہ ز من طلب کنی
پیشِ تو گر بیاں کنم مستیٔ ایں مقام را

من بسرودِ زندگی آتشِ او فزودہ ام
تو نمِ شبنمے بدہ لالۂ تشنہ کام را

عقل ورق ورق بگشت عشق بہ نکتہ رسید
طائرِ زیرکے برد دانہ زیرِ دام را

نغمہ کجا و من کجا سازِ سخن بہانہ ایست
سوئے قطار می کشم ناقۂ بے زمام را!

وقتِ برہنہ گفتن است من بہ کنایہ گفتہ ام
خود تو بگو کجا برم ہم نفسانِ خام را!

۶۳

نفس شمار بہ پیچاکِ روزگارِ خودیم
مثالِ بحر خروشیم و در کنارِ خودیم
اگرچہ سطوتِ دریا اماں بکس ندہد
بخلوتِ صدفِ او نگاہدارِ خودیم
ز جوہرے کہ نہان است در طبیعتِ ما
مپرس صیرفیاں را کہ ما عیارِ خودیم

نه از خرابهٔ ما کس خراج می خواهد
فقیرِ راه نشینیم و شهریارِ خودیم

درونِ سینهٔ ما دیگرے! چه بوالعجبی است!
کرا خبر که توئی یا که ما دوچارِ خودیم!

کشائے پرده ز تقدیرِ آدمِ خاکی
که ما به رهگذرِ تو در انتظارِ خودیم!

۶۴

به فغان نه لب کشودم که فغان اثر ندارد
غمِ دل نگفته بهتر همه کس جگر ندارد

چه حرم چه دیر هر جا سخنے ز آشنائی!
مگر این که کس ز رازِ من و تو خبر ندارد!

چه ندیدنی است اینجا که شمرر جهانِ ما را
نفسے نگاه دارد نفسے دگر ندارد!

تو ز راهِ دیدهٔ ما بضمیرِ ما گذشتی
مگر آنچنان گذشتی که نگه خبر ندارد!

کس ازین نگین شناسان نگذشت بر نگینم
بتو می سپارم او را که جهان نظر ندارد!

قدحِ خرد فروزے که فرنگ داد ما را
همه آفتاب لیکن اثرِ سحر ندارد!

۶۵

ما کہ افتندہ تر از پرتوِ ماہ آمدہ ایم
کس چہ داند کہ چساں این ہمہ راہ آمدہ ایم

با رقیباں سخن از دردِ دلِ ما گفتی
شرمسار از اثرِ نالہ و آہ آمدہ ایم

پردہ از چہرہ برافگن کہ چو خورشیدِ سحر
بہرِ دیدارِ تو لبریزِ نگہ آمدہ ایم

عزمِ ما را بہ یقیں پختہ ترک ساز کہ ما
اندریں معرکہ بے خیل و سپہ آمدہ ایم
تو ندانی کہ نگاہے سرِ راہے چہ کند
در حضورِ تو دعا گفتہ برہ آمدہ ایم!

۶۶

اے خدائے مہر و مہ خاکِ پریشانے نگر!
ذرّۂ در خود فرو پیچد بیابانے نگر!

حُسنِ بے پایاں درونِ سینۂ خلوت گرفت
آفتابِ خویش را زیرِ گریبانے نگر!

بر دلِ آدم زدی عشقِ بلا انگیز را
آتشِ خود را بآغوشِ نیستانے نگر!

شوید از دامانِ ہستی داغہائے کہنہ را
سخت کوشی ہائے ایں آلودہ دامانے نگر!

خاکِ ما خیزد کہ سازد آسمانے دیگرے
ذرّۂ ناچیز و تعمیرِ بیابانے نگر!

زبورِ عجم

حصّۂ دوم

شاخِ نہالِ سدرۂ خار و خسِ چمن مشو
منکرِ او اگر شدی منکرِ خویشتن مشو

دو عالم را تواں دیدن بمینائے کہ من دارم
کجا چشمے کہ بیند آں تماشائے کہ من دارم
دگر دیوانۂ آید کہ در شہر افگند ہوئے
دو صد ہنگامہ برخیزد ز سودائے کہ من دارم
مخور ناداں غم از تاریکی شبہا کہ می آید
کہ چوں انجم درخشد داغِ سیمائے کہ من دارم
ندیمِ خویشں می سازی مرا لیکن ازاں ترسم
نداری تابِ آں آشوب و غوغائے کہ من دارم

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

۱

برخیز کہ آدم را ہنگامِ نمود آمد
این مشتِ غبارے را انجم بسجود آمد!
آں راز کہ پوشیدہ در سینۂ ہستی بود
از شوخئ آب و گل در گفت و شنود آمد!

۲

مہ و ستارہ کہ در راہِ شوق ہم سفراند
کرشمہ سنج و ادا فہم و صاحبِ نظراند
چہ جلوہ ہاست کہ دیدند در کفِ خاکے
قفا بجانبِ افلاک سوئے ما نگرند

۳

درونِ لاله گذر چوں صبا توانی کرد
بیک نفس گرہِ غنچہ وا توانی کرد

حیات چیست؟ جہاں را اسیرِ جاں کردن
تو خود اسیرِ جہانی، کجا توانی کرد!

مقدّر است کہ مسجودِ مہر و مہ باشی
ولے ہنوز ندانی چہا توانی کرد!

اگر ز میکدۂ من پیالۂ گیری
ز مشتِ خاکِ جہانے بپا توانی کرد!

چساں بسینہ چراغے فروختی اقبال
بخویش آنچہ توانی بما توانی کرد!

۴

اگر بہ بحرِ محبّت کرانہ می خواہی
ہزار شعلہ دہی یک زبانہ می خواہی!

مرا ز لذّتِ پرواز آشنا کردند
تو در فضائے چمن آشیانہ می خواہی!

یکے بدامنِ مردانِ آشنا آویز
ز یار اگر نگہِ محرمانہ می خواہی

جنوں نہ داری و ہوئے فگندہٖ در شہر
سبو شکستی و بزمِ شبانہ می خواہی!

تو ہم بعشوہ گری کوش و دلبری آموز
اگر ز ما غزلِ عاشقانہ می خواہی

۵

زمانہ قاصدِ طیّارِ آں دلآرام است
چہ قاصدے کہ وجودش تمام پیغام است!

گماں مبر کہ نصیبِ تو نیست جلوۂ دوست
درونِ سینہ ہنوز آرزوئے تو خام است!

گرفتم ایں کہ چو شاہیں بلند پروازی
بہوش باش کہ صیّادِ ما کہن دام است

باوجِ مشتِ غبارے کجا رسد جبریل
بلند نامیٔ او از بلندیٔ بام است!

تو از شمارِ نفس زندهٔ نمیدانی
که زندگی به شکستِ طلسمِ ایّام است!

ز علم و دانشِ مغرب همیں قدر گویم
خوش است آه و فغاں تا نگاه ناکام است

من از ہلال و چلیپا دگر نیندیشم
که فتنهٔ دگرے در ضمیرِ ایّام است!

۶

دگر ز سادہ دلیہائے یار نتواں گفت
نشستہ بر سرِ بالینِ من ز درماں گفت!

زباں اگرچہ دلیر است و مدّعا شیریں
سخن ز عشق چہ گویم جز ایں کہ نتواں گفت

خوشا کسے کہ فرو رفت در ضمیرِ وجود
سخن مثالِ گہر بر کشید و آساں گفت

خرابِ لذّت آنم کہ چوں شناخت مرا
عتابِ زیرِ لبی کرد و خانہ ویراں گفت

غمین مشو کہ جہاں را ز خود بروں ندہد
کہ آنچہ گل نتوانست مرغِ نالاں گفت

پیامِ شوق کہ من بے حجاب می گویم
بہ لالہ قطرۂ شبنم رسید و پنہاں گفت

اگر سخن ہمہ شوریدہ گفتہ ام چہ عجب
کہ ہر کہ گفت ز گیسوئے او پریشاں گفت

۷

خرد از ذوقِ نظر گرمِ تماشا بوداست
ایں کہ جوئندہ و یابندۂ ہر موجوداست

جلوۂ پاک طلب از مہ و خورشید گذر
زانکہ ہر جلوہ دریں دَیر نگہ آلوداست

۸

غلامِ زنده دلانم که عاشقِ سره اند
نه خانقاه نشیناں که دل بکس ندهند

بآں دلے که برنگ آشنا و بیرنگ است
عیارِ مسجد و میخانه و صنم کده اند

نگاه از مه و پروین بلند تر دارند
که آشیاں بگریبانِ کهکشاں ننهند

بروں ز انجمنے درمیانِ انجمنے
بخلوت اند ولے آنچناں که باهمه اند

بچشمِ کم منگر عاشقانِ صادق را
که این شکسته بهایان متاعِ قافله اند!

به بندگان خطِ آزادگی رقم کردند
چنانکه شیخ و برہمن شبانِ بے رمه اند

پیاله گیر که مے را حلال می گویند
حدیث اگرچه غریب است راویاں ثقه اند

۹

لالۂ این چمن آلودۂ رنگ است هنوز
سپر از دست مینداز که جنگ است هنوز
فتنۂ را که دو صد فتنه بآغوشش بود
دخترے ہست که در مہدِ فرنگ است هنوز
اے که آسوده نشینی لبِ ساحل برخیز
که ترا کار بگرداب و نهنگ است هنوز

از سرِ تیشه گذشتن ز خردمندی نیست
اے بسا لعل کہ اندر دلِ سنگ است ہنوز
باش! تا پردہ کشایم ز مقامِ دگرے!
چہ دہم شرحِ نوا ہا کہ بچنگ است ہنوز!
نقش پرداز جہاں چوں بجنونم نگریست
گفت ویرانہ بسودائے تو تنگ است ہنوز!

۱۰

تکیه بر حجّت و اعجازِ بیاں نیز کنند
کارِ حق گاہ بشمشیر و سناں نیز کنند

گاہ باشد کہ تہِ خرقہ زرہ می پوشند
عاشقاں بندۂ حال اند و چناں نیز کنند

چوں جہاں کہنہ شود پاک بسوزند او را
وز ہماں آب و گلِ ایجادِ جہاں نیز کنند

ہمہ سرمایۂ خود را بنگاہے بدہند
ایں چہ قومے است کہ سودا بزیاں نیز کنند

آنچہ از موجِ ہوا با پرِ کاہے کردند
عجبے نیست کہ با کوہِ گراں نیز کنند

عشق مانندِ متاعے است ببازارِ حیات
گاہ ارزاں بفروشند و گراں نیز کنند!

تا تو بیدار شوی نالہ کشیدم ورنہ
عشق کارے ست کہ بے آہ و فغاں نیز کنند!

۱۱

چو موج مستِ خودی باش و سر بطوفاں کش
ترا کہ گفت کہ بنشین و پا بداماں کش؟
بقصدِ صیدِ پلنگ از چمن سرا برخیز
بکوہ رخت کشا خیمہ در بیاباں کش
بہ مہر و ماہ کمندِ گلو فشار انداز
ستارہ را ز فلک گیر و در گریباں کش
گرفتم ایں کہ شرابِ خودی بسے تلخ است
بدردِ خویش نگر زہرِ ما بدرماں کش

۱۲

خضرِ وقت از خلوتِ دشتِ حجاز آید برون
کارواں زیں وادیِ دور و دراز آید برون

من بسیمائے غلاماں فرِّ سلطاں دیدہ ام
شعلۂ محمود از خاکِ ایاز آید برون!

عمرہا در کعبہ و بتخانہ می نالد حیات
تا ز بزمِ عشق یک دانائے راز آید برون!

طرحِ نو می افگند اندر ضمیرِ کائنات
نالہ ہا کز سینۂ اہلِ نیاز آید برون!

چنگ را گیرید از دستم کہ کار از دست رفت
نغمہ ام خوں گشت و از رگہائے ساز آید برون!

۱۳

ز سلطاں کنم آرزوئے نگاہے!
مسلمانم از گِل نہ سازم الٰہے

دلِ بے نیازے کہ در سینہ دارم
گدا را دہد شیوۂ پادشاہے

ز گردوں فتد آنچہ بر لالۂ من
فرو ریزم او را بہ برگِ گیاہے

چو پرویں فرو ناید اندیشۂ من
بدریوزۂ پرتوِ مہر و ماہے

اگر آفتابے سوئے من خرامد
بشوخی بگردانم او را ز راہے
باں آب و تابے کہ فطرت بہ بخشد
درخشم چو برقے بابرِ سیاہے
رہ و رسم فرمانروایاں شناسم
خراں بر سرِ بام و یوسف بچاہے!

۱۴

با نشئهٔ درویشی در ساز و دمادم زن
چون پخته شوی خود را بر سلطنتِ جم زن

گفتند جهانِ ما آیا بتو می سازد؟
گفتم که نمی سازد! گفتند که برهم زن!

در میکده ها دیدم شائسته حریفی نیست
با رستمِ دستان زن با مغبچه ها کم زن

ای لالهٔ صحرائی تنها نتوانی سوخت
این داغِ جگرتابی بر سینهٔ آدم زن

تو سوزِ درونِ او، تو گرمیٔ خون او
باور نکنی؟ چاکے در پیکرِ عالم زن
عقل است چراغِ تو؟ در راہگذارے نہ
عشق است ایاغِ تو؟ با بندۂ محرم زن
لختِ دلِ پُر خونے از دیدہ فرو ریزم
لعلے ز بدخشانم بر دارو بخاتم زن!

۱۳

هوس هنوز تماشا گرِ جهانداری است
دگر چه فتنه پسِ پردہ هائے زنگاری است؟

زمان زمان شکند آنچه می تراشد عقل
بیا که عشق مسلمان و عقل زنّاری است!

امیرِ قافلهٔ سخت کوش و پیهم کوش
که در قبیلهٔ ما حیدری ز کرّاری است

تو چشم بستی و گفتی که این جهان خواب است
کشائے چشم که این خواب خوابِ بیداری است

بخلوت انجمنے آفریں کہ فطرتِ عشق
یکی شناس و تماشا پسندِ بسیاری است

تپید یک دم و کردند زیبِ فتراکش
خوشا نصیب غزالے کہ زخمِ او کاری است

بباغ و راغ گہرہائے نغمہ می پاشم
گراں متاع و چہ ارزاں زکند بازاری است!

۱۶

فرشته گرچه برون از طلسمِ افلاک است
نگاهِ او بتماشائے این کفِ خاک است

گمان مبر که بیک شیوه عشق می بازند
قبا بدوشِ گل و لاله بے جنون چاک است

حدیثِ شوق ادا می توان بخلوتِ دوست
بناله که ز آلائشِ نفس پاک است!

تواں گرفت ز چشمِ ستارہ مردم را

خرد بدستِ تو شاہینِ تند و چالاک است

کشائے چہرہ کہ آنکس کہ لن ترانی گفت

ہنوز منتظرِ جلوۂ کفِ خاک است

دریں چمن کہ سرود است این نوا ز کجاست؟

کہ غنچہ سر بگریبان و گُل عرقناک است

۱۷

عرب کہ باز دہد محفلِ شبانہ کجاست؟
عجم کہ زندہ کند رودِ عاشقانہ کجاست؟

بزیرِ خرقۂ پیراں سبوچہ ہا خالی است
فغاں کہ کس نشناسد مئے جوانہ کجاست

دریں چمن کدہ ہر کس نشیمنے سازد
کسے کہ سازد و واسوزد آشیانہ کجاست؟

ہزار قافلہ بیگانہ وار دید و گذشت
ولے کہ دید باندازِ محرمانہ کجاست؟

چو موج خیز و بہ یم جاودانہ می آویز
کرانہ می طلبی بے خبر کرانہ کجاست!

بیا کہ در رگِ تاکِ تو خونِ تازہ دوید
دگر مگوے کہ آں بادۂ مغانہ کجاست

بیک نوردِ فرو پیچ روزگاراں را
ز دیر و زود گذشتی دگر زمانہ کجاست!

۱۸

مانندِ صبا خیز و وزیدن دگر آموز   دامانِ گل و لاله کشیدن دگر آموز

اندر دلکِ غنچه خزیدن دگر آموز!

موئینه به بر کردی و بے ذوق تپیدی   آں گونہ تپیدی کہ بجائے نرسیدی

در انجمنِ شوق تپیدن دگر آموز!

کافرا دلِ آوارہ دگر بارہ باو بند   بر خویش کشا دیدہ و از غیر فرو بند

دیدن دگر آموز و ندیدن دگر آموز!

دم چیست؟ پیام است، شنیدی؟ نشنیدی!   در خاکِ تو یک جلوهٔ عام است ندیدی!

دیدن دگر آموز! شنیدن دگر آموز!

ما چشمِ عقاب و دلِ شهباز نداریم   چوں مرغِ سرا لذّتِ پرواز نداریم

اے مرغِ سرا خیز و پریدن دگر آموز!

تختِ جم و دارا سرِ راہے نفروشند   ایں کوہِ گران است بکاہے نفروشند

با خونِ دلِ خویش خریدن دگر آموز!

نالیدی ز تقدیر ہمان است کہ بود است   آں حلقۂ زنجیر ہمان است کہ بود است

نومید مشو! نالہ کشیدن دگر آموز!

واسوختۂ یک شررے از داغِ جگر گیر!   یک چند بخود پیچ و نیستاں ہمہ درگیر!

چوں شعلہ بخاشاک دویدن دگر آموز!

۱۹

اے غنچۂ خوابیدہ چو نرگس نگراں خیز — کاشانۂ ما رفت بتاراجِ غماں خیز
از نالۂ مرغِ چمن، از بانگِ اذاں خیز — از گرمیٔ ہنگامۂ آتش نفساں خیز!
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

خورشید کہ پیرایہ بسیمائے سحر بست — آویزہ بگوشِ سحر از خونِ جگر بست
از دشت و جبل قافلہ ہا رختِ سفر بست — اے چشمِ جہاں بیں بہ تماشائے جہاں خیز!
از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

خاور همہ مانندِ غبارِ سرِ راہے است
یک نالۂ خاموش و اثر باختہ آہے است
ہر ذرّۂ ایں خاک گرہ خوردہ نگاہے است
از ہند و سمرقند و عراق و ہمداں خیز

از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

دریائے تو دریاست کہ آسودہ چو صحراست
دریائے تو دریاست کہ افزوں نشد و کاست
بیگانۂ آشوبِ نہنگ است، چہ دریاست!
از سینۂ چاکش صفتِ موجِ رواں خیز

از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

ایں نکتہ کشائندۂ اسرارِ نہاں است
ملک است تنِ خاکی و دیں روحِ رواں است
تن زندہ و جاں زندہ ز ربطِ تن و جان است
با خرقہ و سجّادہ و شمشیر و سناں خیز

از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز
از خوابِ گراں خیز!

ناموسِ ازل را تو امینی تو امینی! دارائے جہاں را تو یساری تو یمینی
اے بندۂ خاکی تو زمانی تو زمینی صہبائے یقیں درکش و از دیرِ گماں خیز

از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز

از خوابِ گراں خیز!

فریاد ز افرنگ و دلآویزئ افرنگ فریاد ز شیرینی و پرویزئ افرنگ
عالم ہمہ ویرانہ ز چنگیزئ افرنگ معمارِ حرم! باز بہ تعمیرِ جہاں خیز

از خوابِ گراں، خوابِ گراں، خوابِ گراں خیز

از خوابِ گراں خیز!

۲۰

جهانِ ما همه خاک است و پے سپر گردد
ندانم ایں که نفسهائے رفته برگردد

شبے که گورِ غریباں نشیمن است او را
مه و ستاره ندارد چساں سحر گردد؟

دلے که تاب و تبِ لایزال می طلبد
کرا خبر که شود برق یا شرر گردد

نگاهِ شوق و خیالِ بلند و ذوقِ وجود
مترس ازیں که همه خاکِ رهگذر گردد

چناں بزی که اگر مرگِ ماست مرگِ دوام
خدا ز کردهٔ خود شرمسار تر گردد!

۲۱

باز بر رفته و آئنده نظر باید کرد
هله برخیز! که اندیشه دگر باید کرد

عشق بر ناقهٔ ایّام کشد محمل خویش
عاشقی؟ راحله از شام و سحر باید کرد

پیرِ ما گفت جهان بر روشی محکم نیست
از خوش و ناخوشِ او قطعِ نظر باید کرد

تو اگر ترکِ جهان کرده سرِ او داری
پس نخستین ز سرِ خویش گذر باید کرد

گفتمش در دلِ من لات و منات است بسے
گفت این بتکده را زیر و زبر باید کرد

۲۲

خیالِ من بہ تماشائے آسماں بوداست
بدوشِ ماہ و بآغوشِ کہکشاں بوداست

گماں مبر کہ ہمیں خاکداں نشیمنِ ماست
کہ ہر ستارہ جہان است یا جہاں بوداست!

بچشمِ مورِ فرومایہ آشکار آید
ہزار نکتہ کہ از چشمِ ما نہاں بوداست

زمیں بہ پُشتِ خود الوند و بیستون دارد
غبارِ ماست کہ بر دوشِ او گراں بوداست!

ز داغِ لالۂ خونیں پیالہ می بینم
کہ ایں گسستہ نفس صاحبِ فغاں بوداست!

۲۳

از نوا بر من قیامت رفت و کس آگاه نیست
پیشِ محفل جز بم و زیر و مقام و راه نیست

در نہاد م عشق با فکرِ بلند آمیختند
ناتمامِ جاودانم کارِ من چوں ماہ نیست

لب فرو بند از فغاں در ساز با دردِ فراق
عشق تا آہے کشد از جذبِ خویش آگاہ نیست

شعلۂ می باش و خاشاکے کہ پیش آید بسوز!
خاکیاں را در حریمِ زندگانی راہ نیست

جُرّہ شاہینی بمرغانِ سرا صحبت مگیر
خیز و بال و پر کشا پروازِ تو کوتاہ نیست

کرمِ شب تابست شاعر در شبستانِ وجود
در پر و بالش فروغے گاہ ہست و گاہ نیست

در غزل اقبال احوالِ خودی را فاش گفت
زانکہ ایں نو کافر از آئینِ دیر آگاہ نیست

۲۴

شرابِ میکدهٔ من نه یادگارِ جم است
فشردهٔ جگرِ من بشیشهٔ عجم است
چو موج می تپد آدم بجستجوئے وجود
هنوز تا به کمر در میانهٔ عدم است
بیا که مثلِ خلیل این طلسم در شکنیم
که جز تو هرچه درین دیر دیده ام صنم است
اگر بسینهٔ این کائنات در نروی
نگاه را به تماشا گذاشتن ستم است

غلط خرامئ ما نیز لذّتے دارد
خوشم کہ منزلِ ما دور و راہ خم بخم است

تغافلے کہ مرا رخصتِ تماشا داد
تغافل است و یا ز التفاتِ و مبدم است

مرا اگرچہ بہ بتخانہ پرورش دادند
چکید از لبِ من آنچہ در دلِ حرم است!

۲۵

لالۂ صحرایم از طرفِ خیابانم برید
در ہوائے دشت و کہسار و بیابانم برید

رو بہی آموختم از خویش دور افتادہ ام
چارہ پردازاں! بآغوشِ نیستانم برید

در میانِ سینہ حرفے داشتم گم کردہ ام
گرچہ پیرم پیشِ ملّائے دبستانم برید

سازِ خاموشم نوائے دیگرے دارم ہنوز
آنکہ با زم پردہ گرداند پئے آنم برید

در شبِ من آفتابِ آں کہن داغے بس است
ایں چراغِ زیرِ فانوس از شبستانم برید

من کہ رمزِ شہریاری با غلاماں گفتہ ام
بندۂ تقصیرِ وارم پیشِ سلطانم برید

۲۶

سخنِ تازه زدم کس به سخن وا نرسید
جلوه خوں گشت و نگاہے به تماشا نرسید

سنگ می باش و دریں کارگہِ شیشه گذر
وائے سنگے که صنم گشت و به مینا نرسید!

کهنه را در شکن و باز به تعمیر خرام
ہر که در ورطهٔ "لا" ماند به "الا" نرسید

اے خوش آں جوئے تنک مایہ کہ از ذوقِ خودی
در دلِ خاک فرو رفت و بدریا نرسید

از کلیمے سبق آموز کہ دانائے فرنگ
جگرِ بحر شگافید و بہ سینا نرسید

عشق اندازِ تپیدن ز دلِ ما آموخت
شررِ ماست کہ بر جست و بہ پروانہ رسید!

٢٧

عاشق آن نیست کہ لب گرمِ فغانے دارد
عاشق آن است کہ بہ کف دو جہانے دارد

عاشق آن است کہ تعمیر کند عالمِ خویش
در نسازد بہ جہانے کہ کرانے دارد

دلِ بیدار ندادند بہ دانائے فرنگ
این قدر ہست کہ چشمِ نگرانے دارد

عشق ناپید و خرد می گزدش صورتِ مار
گرچہ در کاسۂ زر لعلِ روانے دارد

دردِ من گیر کہ در میکدہ ہا پیدا نیست
پیرمردے کہ مئے تند و جوانے دارد!

۲۸

درین چمن دلِ مرغاں زماں زماں دگر است
بشاخِ گل دگر است و بآشیاں دگر است

بخود نگر، گلہ ہائے جہاں چہ می گوئی
اگر نگاہِ تو دیگر شود جہاں دگر است!

بہ ہر زمانہ اگر چشمِ تو نکو نگرد
طریقِ میکدہ و شیوۂ مغاں دگر است

بہ میرِ قافلہ از من دعا رسان و بگوے
اگرچہ راہ ہماں است کارواں دگر است!

۲۹

ما از خدائے گم شدہ ایم او بجستجوست
چوں ما نیاز مند و گرفتارِ آرزوست

گاہے بہ برگِ لالہ نویسد پیامِ خویش
گاہے درونِ سینۂ مرغاں بہ ہاؤہوست

در نرگس آرمید کہ بیند جمالِ ما
چنداں کرشمہ داں کہ نگاہش بہ گفتگوست!

آہے سحر گہے کہ زند در فراقِ ما
بیرون و اندروں زبر و زیر و چارسوست!

ہنگامہ بست از پئے دیدارِ خاکئے
نظارہ را بہانہ تماشائے رنگ و بوست

پنہاں بہ ذرّہ ذرّہ و ناآشنا ہنوز
پیدا چو ماہتاب و بآغوشِ کاخ و کوست

در خاکدانِ ما گہرِ زندگی گم است
ایں گوہرے کہ گم شدہ مائیم یا کہ اوست؟

۳۰

خواجہ از خونِ رگِ مزدور سازد لعلِ ناب

از جفائے دہ خدایاں کشتِ دہقاناں خراب

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

شیخِ شہر از رشتۂ تسبیح صد مومن بدام

کافرانِ سادہ دل را برہمن زنّار تاب

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

میر و سلطاں نرد باز و کعبتینِ شاں دغل
جانِ محکوماں ز تن بردند و محکوماں بخواب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

واعظ اندر مسجد و فرزندِ او در مدرسہ
آں بہ پیری کودکے ایں پیر در عہدِ شباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

اے مسلماناں فغاں از فتنہ ہائے علم و فن
اہرمن اندر جہاں ارزان و یزداں دیریاب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

شوخیٔ باطل نگر اندر کمینِ حق نشست

شپّر از کوری شبیخونے زند بر آفتاب!

انقلاب!

انقلاب اے انقلاب!

در کلیسا ابنِ مریم را بدار آویختند!

مصطفیٰ از کعبہ ہجرت کردہ با امّ الکتاب!

انقلاب!

انقلاب اے انقلاب!

من درونِ شیشہ ہائے عصرِ حاضر دیدہ ام

آنچناں زہرے کہ از وے مارہا در پیچ و تاب!

انقلاب!

انقلاب اے انقلاب!

با ضعیفاں گاہ نیروئے پلنگاں می دہند
شعلۂ شاید بروں آید ز فانوسِ حباب!

انقلاب!

انقلاب! اے انقلاب!

۱۳۱

گرچه می دانم که روزے بے نقاب آید برون
تا نه پنداری که جان از پیچ و تاب آید برون!
ضربتے باید که جانِ خفته برخیزد ز خاک
ناله کے بے زخمه از تارِ رباب آید برون
تاکِ خویش از گریه ہائے نیم شب سیراب دار
کز درونِ او شعاعِ آفتاب آید برون
ذرۂ بے مایۂ ترسم که ناپیدا شوی
پخته تر کن خویش را تا آفتاب آید برون

درگذر از خاک و خود را پیکرِ خاکی مگیر
چاک اگر در سینه ریزی ماهتاب آید بروں!

گر بروئے تو حریمِ خویش را در بسته اند
سر بسنگِ آستاں زن لعلِ ناب آید بروں!

۳۴

کشادہ رُو زخوش و ناخوشِ زمانہ گذر
زگلشن و قفس و دام و آشیانہ گذر
گرفتم این کہ غریبی و رہ شناس نۂ
بکوئے دوست باندازِ محرمانہ گذر
بہر نفس کہ برآری جہاں دگرگوں کن
دریں رباطِ کہن صورتِ زمانہ گذر
اگر عنانِ تو جبریل و حور می گیرند
کرشمہ بر دلِ شاں ریز و دلبرانہ گذر

۳۳

زندگی در صدفِ خویش گہر ساختن است

در دلِ شعلہ فرو رفتن و نگداختن است

عشق ازیں گنبدِ در بستہ بروں تاختن است

شیشۂ ماہ ز طاقِ فلک انداختن است

سلطنت نقدِ دل و دیں ز کف انداختن است

بہ یکے داو جہاں بردن و جاں باختن است

حکمت و فلسفہ را ہمتے مردے باید

تیغِ اندیشہ بروئے دو جہاں آختن است

مذہبِ زندہ دلاں خوابِ پریشانے نیست

از ہمیں خاک جہانِ دگرے ساختن است!

۳۴

برون زین گنبدِ دربسته پیدا کرده ام راهے
که از اندیشه برتر می پرد آهِ سحرگاہے
تو اے شاہین نشیمن در چمن کردی ازاں ترسم
ہوائے او ببالِ تو دہد پروازِ کوتاہے!
غبارے گشته؟ آسوده نتواں زیستن اینجا
بہ بادِ صبحدم در پیچ و منشیں بر سرِ راہے
ز جوئے کہکشاں بگذر، زنیلِ آسماں بگذر
ز منزل دل بمیرد گرچه باشد منزلِ ماہے

اگر زاں برقِ بے پروا درونِ او تہی گردد
بچشمِ کوہِ سینا می نیرزد با پرِ کاہے

چساں آدابِ محفل را نگہ دارند و می سوزند
مپرس از ما شہیدانِ نگاہِ بر سرِ راہے!

پس از من شعرِ من خوانند و دریابند و میگویند
جہانے را دگرگوں کرد یک مردِ خود آگاہے!

~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~

۳۵

گنهگارِ غیورم مُزد بے خدمت نمی گیرم
ازاں داغم کہ بر تقدیرِ او بستند تقصیرم
زفیضِ عشق و مستی بردہ ام اندیشہ را آنجا
کہ از دنبالہ چشمِ مہرِ عالمتاب می گیرم
من از صبحِ نخستیں نقشبندِ موج و گردابم
چو بحر آسودہ می گردد ز طوفاں چارہ برگیرم
جہاں را پیش ازیں صد بار آتش زیرِ پا کردم
سکون و عافیت را پاک می سوزد بم و زیرم

ازاں پیشِ بتاں رقصیدم و زنّار بربستم
کہ شیخِ شہر مردِ با خدا گردد ز تکفیرم!

زمانے رم کنند از من زمانے با من آمیزند
دریں صحرا نمی دانند صیادم کہ نخچیرم

دلِ بے سوز کم گیرد نصیب از صحبتِ مردے
مسِ تابیدۂ آور کہ گیرد در تو اکسیرم

۳۶

جہاں کور است و از آئینۂ دل غافل افتاد است
ولے چشمے کہ بینا شد نگاہش بر دل افتاد است

شب تاریک و راہِ پیچ پیچ و بے یقیں راہی
دلیلِ کارواں را مشکل اندر مشکل افتاد است!

رقیبِ خام سودا مست و عاشق مست و قاصد مست!
کہ حرفِ دلبراں دارائے چندیں محمل افتاد است

یقینِ مومنے دارد گمانِ کافرے دارد
چہ تدبیر اے مسلماناں کہ کارم با دل افتاد است

گہے باشد کہ کارِ ناخدائی می کند طوفاں
کہ از طغیانِ موجے کشتیم بر ساحل افتادست

نمی دانم کہ داد ایں چشمِ بینا موجِ دریا را
گہر در سینۂ دریا خزف بر ساحل افتادست

نصیبے نیست از سوزِ درونم مرزہ و بومم را
زدم اسیر را بر خاکِ صحنہ باطل افتادست

اگر در دل جہانے تازہ داری بروں آور
کہ افرنگ از جراحت ہائے پنہاں بسمل افتادست

۳۷

نہ یابی در جہاں یارے کہ داند دلنوازی را
بخود گم شو نگہ دار آبروئے عشق بازی را

من از کار آفریں داغم کہ با ایں ذوقِ پیدائی
زما پوشیدہ دارد شیوہ ہائے کارسازی را

کسے ایں معنیٔ نازک نداند جز ایاز اینجا
کہ مہرِ غزنوی افزوں کند دردِ ایازی را

من آں علم و فراست با پرِ کاہے نمی گیرم
کہ از تیغ و سپر بیگانہ سازد مردِ غازی را!

بہر نرخے کہ ایں کالا بگیری سود مند افتد
بزورِ بازوئے حیدرؓ بدہ ادراکِ رازی را

اگر یک قطرہ خوں داری اگر مشتِ پرے داری
بیا من با تو آموزم طریقِ شاہبازی را

اگر ایں کار را کارِ نفس دانی چہ نادانی!
دمِ شمشیر اندر سینہ باید نے نوازی را!

۳۸

علمے کہ تو آموزی مشتاقِ نگاہے نیست
واماندۂ راہے ہست آوارۂ راہے نیست

آدم کہ ضمیرِ او نقشِ دو جہاں ریزد
بالذّتِ آہے ہست بے لذّتِ آہے نیست!

ہر چند کہ عشقِ او آوارۂ راہے کرد
داغے کہ جگر سوزد در سینۂ ماہے نیست

من چشم نہ بر دارم از رُوئے نگارینش
آں مستِ تغافل را توفیقِ نگاہے نیست!

اقبال قبا پوشد در کارِ جہاں کوشد
دریاب کہ درویشی با دلق و کلاہے نیست!

۳۹

چو خورشیدِ سحر پیدا نگاہے می تواں کردن
ہمیں خاکِ سیہ را جلوہ گاہے می تواں کردن

نگاہِ خویش را از نوکِ سوزن تیز تر گرداں
چو جوہر در دلِ آئینہ راہے می تواں کردن

دریں گلشن کہ بر مرغِ چمن راہِ فغاں تنگ است
بانداز کشودِ غنچہ آہے می تواں کردن

نہ ایں عالم حجابِ اورا نہ آں عالم نقابِ اورا
اگر تابِ نظر داری نگاہے می تواں کردن

"تو در زیرِ درختاں ہمچو طفلاں آشیاں بینی"
بہ پرواز آکہ صیدِ مہر و ماہے می تواں کردن

۴۰

کشیدی بادہ ہا در صحبتِ بیگانہ پے در پے!
بنورِ دیگراں افروختی پیمانہ پے در پے!

ز دستِ ساقیِ خاور دو جامِ ارغواں درکش
کہ از خاکِ تو خیزد نالۂ مستانہ پے در پے

دلے کو از تب و تابِ تمنّا آشنا گردد
زند بر شعلہ خود را صورتِ پروانہ پے در پے

ز اشکِ صبحگاہی زندگی را برگ و ساز آور
شود کشتِ تو ویراں تا نہ ریزی دانہ پے در پے

بگہ داں جام و از ہنگامۂ افرنگ کمتر گوے
ہزاراں کارواں بگذشت ازیں ویرانہ پے در پے!

۱

۴۱

عشق اندر جستجو افتاد و آدم حاصل است
جلوهٔ او آشکار از پردهٔ آب و گل است
آفتاب و ماه و انجم می توان دادن ز دست
در بهائے آں کفِ خاکے کہ دارائے دل است

۴۲

بیا که خاوریاں نقشِ تازه بستند
دگر مرو بطوافِ بتے که بشکستند

چه جلوه ایست که دلها بلذّتِ نگهے
ز خاکِ راه مثالِ شراره برجستند!

کجاست منزلِ تورانیانِ شهرآشوب
که سینه هائے خود از تیزئ نفس خستند

تو هم بذوقِ خودی رس که صاحبانِ طریق
بریده از همه عالم بخویش پیوستند

بچشمِ مرده دلاں کائنات زندانے ہست
دو جام باده کشیدند و از جہاں رستند

غلامِ ہمتِ بیدارِ آں سوارانم
ستاره را بسناں سفته درگره بستند

فرشته را دگر آں فرصتِ سجود کجاست
که نوریاں بتماشائے خاکیاں مستند!

۴۳

عشق را نازم که بودش را غمِ نابود نے

کفر او زنّار دارِ حاضر و موجود نے

عشق اگر فرماں دہد از جانِ شیریں ہم گذر

عشق محبوب است و مقصود است و جاں مقصود نے!

کافری را پختہ تر سازد شکستِ سومنات

گرمیٔ بتخانہ بے ہنگامۂ محمود نے

مسجد و میخانہ و دیر و کلیسا و کنشت

صد فسوں از بہرِ دل بستند و دل خوشنود نے!

نغمہ پردازی زجوئے کوہسار آموختم
در گلستاں بودہ ام یک نالۂ درد آلودئے

پیشِ من آئی؟ دمِ سردے دلِ گرمے بیار
جنبشِ اندر تست اندر نغمۂ آسودئے

عیبِ من کم جوے و از جامم عیار خویش گیر
لذتِ تلخابِ من بے جانِ غم فرسودئے

۴۴

بر دلِ بے تابِ من ساقی مئے نابے زند
کیمیا ساز است و اکسیرے بہ سیمابے زند

من ندانم نور یا نار است اندر سینہ ام
این قدر دانم بیاضِ او بہ مہتابے زند

بر دلِ من فطرتِ خاموش می آرد ہجوم
ساز از ذوقِ نوا خود را بمضرابے زند

غم مخور ناداں کہ گردوں در بیابانِ کم آب
چشمہ ہا دارد کہ شبخونے بہ سیلابے زند!

اے کہ نوشم خوردۂ از تیزیِٔ نیشم مرنج
نیش ہم باید کہ آدم را رگِ خوابے زند

۴۵

فروغِ خاکیاں از نوریاں افزوں شود روزے!
زمیں از کوکبِ تقدیرِ ما گردوں شود روزے!

خیالِ ما کہ او را پرورش داد ند طوفانہا
ز گردابِ سپہرِ نیلگوں بیروں شود روزے

یکے در معنئ آدم نگر! از من چہ می پرسی
ہنوز اندر طبیعت می خلد موزوں شود روزے

چناں موزوں شود ایں پیش پا افتادہ مضمونے
کہ یزداں را دل از تاثیرِ او پرخوں شود روزے

۴٦

ز رسم و راهِ شریعت نکرده ام تحقیق
جز اینکه منکرِ عشق است کافر و زندیق!
مقامِ آدمِ خاکی نهاد دریابند
مسافرانِ حرم را خدا دهد توفیق
من از طریق نه پرسم، رفیق می جویم
که گفته اند نخستین رفیق و باز طریق
کند تلافیِ ذوق آن چنان حکیمِ فرنگ
فروغِ باده فزون تر کند بجامِ عقیق

هزار بار نکوتر متاعِ بے بصری
ز دانشے که دل او را نمی کند تصدیق

به پیچ و تابِ خرد گرچه لذتِ دگر است
یقینِ ساده دلاں به ز نکته هائے دقیق

کلام و فلسفه از لوحِ دل فرو شستم
ضمیرِ خویش کشادم به نشترِ تحقیق

ز آستانۂ سلطاں کناره می گیرم
نه کافرم که پرستم خدائے بے توفیق!

۴۷

از همه کس کناره گیر صحبتِ آشنا طلب
هم ز خدا خودی طلب هم ز خودی خدا طلب

از خلشِ کرشمهٔ کار نمی شود تمام
عقل و دل و نگاه را جلوه جدا جدا طلب

عشق بسر کشیدن است شیشهٔ کائنات را
جامِ جهان نما مجو دستِ جهان کشا طلب

راه روان برهنه پا راه تمام خارزار
تا به مقامِ خود رسی راحله از رضا طلب!

چون بہ کمال می رسد فقر دلیلِ خسروی است
مسندِ کیقباد را در تہِ بوریا طلب

پیش نگر کہ زندگی راہ بعالمے برد
از سرِ آنچہ بود و رفت درگذر، انتہا طلب

ضربتِ روزگار اگر نالہ چو نَے دہد ترا
بادۂ من ز کف بنہ، چارہ ز مومیا طلب

۴۸

بینی جہاں را خود را نہ بینی — تا چند نادان غافل نشینی؟

نورِ قدیمی شب را بر افروز — دستِ کلیمی در آستینی!

بیرون قدم نہ از دورِ آفاق — تو پیش ازینی تو بیش ازینی!

از مرگ ترسی اے زندہ جاوید؟ — مرگ است صیدے تو در کمینی

جانے کہ بخشند دیگر نگیرند — آدم بمیرد از بے یقینی

صورت گری را از من بیاموز
شاید کہ خود را باز آفرینی!

۴۹

من ہیچ نمی ترسم از حادثهٔ شب ہا
شبہا که سحر گردد از گردشِ کوکب ہا!
نشناخت مقامِ خویش، افتاد بدامِ خویش!
عشقے که نمودے خواست از شورشِ یارب ہا!
آہے که ز دل خیزد از بہرِ جگر سوزی است
در سینه شکن او را آلوده مکن لب ہا
در میکده باقی نیست از ساقئ فطرت خواه
آں مے که نمی گنجد در شیشهٔ مشرب ہا
آسوده نمی گردد آں دل که گسست از دوست
با قرأتِ مسجد ہا با دانشِ مکتب ہا!

۵۰

تو کیستی؟ ز کجائی؟ کہ آسمانِ کبود
ہزار چشم براہِ تو از ستارہ کشود!

چہ گویمت کہ چہ بودی چہ کردۂ چہ شدی
کہ خوں کند جگرم را ایازئ محمود!

تو آں نۂ کہ مصلّٰی ز کہکشاں میکرد
شرابِ صوفی و شاعر ترا ز خویش ربود

فرنگ اگرچہ ز افکارِ تو گرہ بکشاد
بجرعۂ دگرے نشۂ ترا افزود

سخن ز نامہ و میزان دراز تر گفتی

بحیرتم کہ نہ بینی قیامتِ موجود

خوشا کسے کہ حرم را درونِ سینہ شناخت

دمے تپید و گذشت از مقامِ گفت و شنود

ازاں بمکتب و میخانہ اعتبارم نیست

کہ سجدۂ نبرم بر درے جبیں فرسود!

۵۱

دیارِ شوق کہ درد آشناست خاک آنجا
بذرّہ ذرّہ تواں دید جانِ پاک آنجا
مۓ معانہ زمغ زادگاں نمی گیرند
نگاہ می شکند شیشہ ہائے تاک آنجا!
بہ ضبطِ جوششِ جنوں کوش در مقامِ نیاز
بہوش باش و مرو با قبائے چاک آنجا!

۵۲

مے دیرینہ و معشوقِ جواں چیزے نیست
پیشِ صاحب نظراں حور و جناں چیزے نیست

ہر چہ از محکم و پایندہ شناسی، گذرد
کوہ و صحرا و بر و بحر و کراں چیزے نیست

دانشِ مغربیاں، فلسفۂ مشرقیاں
ہمہ بتخانہ و در طوفِ بتاں چیزے نیست

از خود اندیش و ازیں بادیہ ترساں مگذر
کہ تو ہستی و وجودِ دو جہاں چیزے نیست

در طریقے کہ بنوکِ مژہ کاویدم من
منزل و قافلہ و ریگِ رواں چیزے نیست

۵۳

قلندراں کہ بہ تسخیرِ آب و گل کوشند
ز شاہ باج ستانند و خرقہ می پوشند

بجلوت اند و کمندے بہ مہر و ماہ پیچند
بخلوت اند و زمان و مکاں در آغوشند!

بروزِ بزم سراپا چو پرنیان و حریر
بروزِ رزم خود آگاہ و تن فراموشند

نظامِ تازہ بچرخِ دو رنگ می بخشند
ستارہ ہائے کہن را جنازہ بر دوشند!

زمانه از رُخِ فردا کشود بندِ نقاب

معاشراں همه سرمستِ بادهٔ دوشند

بلب رسید مرا آں سخن که نتواں گفت

بحیرتم که فقیهانِ شهر خاموشند!

۵۴

دو دستہ تیغم و گردوں برہنہ ساخت مرا
فساں کشید و بروئے زمانہ آخت مرا

من آں جہانِ خیالم کہ فطرتِ ازلی
جہانِ بلبل و گل را شکست و ساخت مرا

مئے جواں کہ بہ پیمانۂ تو می ریزم
ز راوقے است کہ جام و سبو گداخت مرا

نفس بہ سینہ گدازم کہ طائرِ حرمم
تواں ز گرمیِ آوازِ من شناخت مرا

شکست کشتیِ ادراکِ مرشدانِ کہن
خوشا کسے کہ بدریا سفینہ ساخت مرا!

۵۵

مثلِ شرر ذرّه را تن به تپیدن دهم
تن به تپیدن دهم بال پریدن دهم!

سوزِ نوایم نگر! ریزهٔ الماس را
قطرهٔ شبنم کنم خوئے چکیدن دهم!

چوں ز مقامِ نمود نغمهٔ شیریں زنم
نیم شباں صبح را میلِ دمیدن دهم!

یوسفِ گم گشته را باز کشودم نقاب
تا به تنک مایگاں ذوقِ خریدن دهم

عشقِ شکیب آزما خاکِ ز خود رفته را
چشمِ ترے داد و من لذّتِ دیدن دهم!

۵۶

خودی را مردم آمیزی دلیلِ نارسائی ہا
تو اے درد آشنا بیگانہ شو از آشنائی ہا!
بدرگاہِ سلاطین تا کجا این چہرہ سائی ہا
بیاموز از خدائے خویش نازِ کبریائی ہا!
محبت از جوانمردی بجائے می رسد روزے
کہ افتد از نگاہش کار و بارِ دلربائی ہا!
چنان پیشِ حریمِ او کشیدم نغمۂ دردے
کہ دادم محرمان را لذّتِ سوزِ جدائی ہا!

ازاں بیرِ خویش می بالم کہ چشمِ مشتری کور است
متاعِ عشق نا فرسودہ ماند از کم روائی ہا

بیا بر لالہ پا کوبیم و بیبا کانہ مے نوشیم
کہ عاشق را بجل کردند خونِ پارسائی ہا

بروں آ از مسلماناں گریز اندر مسلمانی
مسلماناں روا دارند کافر ماجرائی ہا!

۵۷

چون چراغِ لاله سوزم در خیابانِ شما
ای جوانانِ عجم جانِ من و جانِ شما!

غوطه‌ها زد در ضمیرِ زندگی اندیشه‌ام
تا بدست آورده‌ام افکارِ پنهانِ شما

مهر و مه دیدم نگاهم برتر از پروین گذشت
ریختم طرحِ حرم در کافرستانِ شما!

تا سنانش تیزتر گردد فروپیچیدمش
شعلهٔ آشفته بود اندر بیابانِ شما

فکرِ رنگینم کند نذرِ تہی دستانِ شرق
پارۂ لعلے کہ دارم از بدخشانِ شما

می رسد مردے کہ زنجیرِ غلاماں بشکند
دیدہ ام از روزنِ دیوارِ زندانِ شما

حلقہ گردِ من زنید اے پیکرانِ آب و گل
آتشے در سینہ دارم از نیاگانِ شما!

۵۸

دمِ مرا صفتِ بادِ فرودین کردند
گیاه را ز سرشکم چو یاسمین کردند

نمودِ لالۂ صحرانشین ز خونابم
چنانکه بادۂ لعلی بساتگین کردند

بلند بال چنانم که بر سپهرِ برین
هزار بار مرا نوریان کمین کردند

فروغِ آدمِ خاکی ز تازہ کاری ہاست
مہ و ستارہ کنند آنچہ پیش ازیں کردند

چراغِ خویش بر افروختم کہ دستِ کلیم
دریں زمانہ نہاں زیرِ آستیں کردند

درآ بسجدہ و یاری ز خسرواں مطلب
کہ روزِ فقر نیاگانِ ما چنیں کردند

۵۹

گذر از انکه ندیدست و جز خبر ندہد
سخن دراز کند لذتِ نظر ندہد

شنیده ام سخنِ شاعر و فقیه و حکیم
اگرچه نخلِ بلند است برگ و بر ندہد!

تجلّئ که برو پیرِ دیر می نازد!
ہزار شب دہد و تابِ یک سحر ندہد

ہم از خدا گله دارم که بر زبان نرسد
متاعِ دل برد و یوسفے به بر ندہد

نه در حرم نه به بتخانه یابم آں ساقی
که شعله به بخشد شررِ شرر ندہد!

۶۰

درین صحرا گذر افتاده شاید کاروانے را
پس از مدّت شنیدم نغمه هائے سار بانے را
اگر یک یوسف از زندانِ فرعونے بروں آید
بغارت می تواں دادن متاعِ کاروانے را!

۶۱

ترا ناداں امیدِ غمگساریہا ز افرنگ است؟
دلِ شاہیں نسوزد بہر آں مرغے کہ در چنگ است

پشیماں شو اگر لعلے ز میراثِ پدر خواہی
کجا عیشِ بروں آوردنِ لعلے کہ در سنگ است

سخن از بود و نابودِ جہاں با من چہ می گوئی
من ایں دانم کہ من ہستم ندانم ایں چہ نیرنگ است

دریں میخانہ ہر مینا ز بیمِ محتسب لرزد
مگر یک شیشۂ عاشق کہ از وے لرزہ بر سنگ است

خودی را پردہ می گوئی ؟ بگو با من با تو ایں گویم
مزن ایں پردہ را چاکے کہ دامانِ نگہ تنگ است!

کہن شاخے کہ زیرِ سایۂ او پر برآوردی
چو برگش ریخت از وے آشیاں برداشتن ننگ است

غزل آں گو کہ فطرت سازِ خود را پردہ گرداند
چہ آید زاں غزل خوانے کہ با فطرت ہم آہنگ است

۶۲

بگذر از خاور و افسونئ افرنگ مشو
کہ نیرزد بجوے این ہمہ دیرینہ و نو
چوں پرِ کاہ کہ در رہگذرِ باد افتاد
رفت اسکندر و دارا و قباد و خسرو
زندگی انجمن آرا و نگہدارِ خود است
اے کہ در قافلۂ بے ہمہ شو با ہمہ رو

تو فروزنده تر از مہرِ منیر آمدۂ
آنچناں زی کہ بہر ذرّہ رسانی پرتو!

آں نگینے کہ تو با اہرمناں باختۂ
ہم بجبریلِ امینے نتواں کرد گرو

از تنک جامئ ما میکدہ رسوا گردید
شیشۂ گیر و حکیمانہ بیاشام و برو

٦٣

جهانِ رنگ و بو پیدا تو می گوئی که راز است این
یکے خود را بتارش زن که تو مضراب و ساز است این

نگاهِ جلوه بدمست از صفائے جلوه می لغزد
تو می گوئی حجاب است این نقاب است این مجاز است این!

بیا در کش طنابِ پرده هائے نیلگونش را
که مثلِ شعله عریاں بر نگاهِ پاکباز است این

مرا این خاکدانِ من ز فردوسِ بریں خوشتر
مقامِ ذوق و شوق است این حریمِ سوز و ساز است این!

زمانے گم کنم خود را زمانے گم کنم او را
زمانے هر دو را یابم! چه راز است این! چه راز است این!

۶۴

از داغِ فراقِ او در دل چمنے دارم
اے لالۂ صحرائی با تو سخنے دارم
ایں آہِ جگر سوزے در خلوتِ صحرا بہ
لیکن چہ کنم کارے با انجمنے دارم!

۶۵

به نگاهِ آشنائے چو درونِ لاله دیدم
همه ذوق و شوق دیدم همه آه و ناله دیدم
به بلند و پستِ عالم تپشِ حیات پیدا
چه دمن چه تل چه صحرا رمِ این غزاله دیدم!

نه به ماست زندگانی! نه زماست زندگانی!
همه جاست زندگانی! ز کجاست زندگانی!

۶۶

این ہم جہانے آں ہم جہانے
این بیکرانے آں بیکرانے!

ہر دو خیالے ہر دو گمانے
از شعلۂ من موجِ دخانے!

این یک دو آنے آں یک دو آنے
من جاودانے من جاودانے!

این کم عیارے آں کم عیارے
من پاک جانے نقدِ روانے!

اینجا مقامے آنجا مقامے
اینجا زمانے آنجا زمانے

اینجا چہ کارم؟ آنجا چہ کارم؟
آہے فغانے آہے فغانے

این رہزنِ من آں رہزنِ من
اینجا زیانے آنجا زیانے

ہر دو فروزم ہر دو بسوزم
این آشیانے آں آشیانے!

۶۷

بہار آمد نگہ می غلطد اندر آتشِ لالہ
ہزاران نالہ خیزد از دلِ پرکالہ پرکالہ!
فشان یک جرعہ بر خاکِ چمن از بادۂ لعلی
کہ از بیم خزان بیگانہ رویید آتشِ لالہ
جہانِ رنگ و بو دانی؟ ولے دل چیست میدانی؟
مے کز حلقۂ آفاق سازد گردِ خود ہالہ!

١

٦٨

صورت گرے کہ پیکر روز و شب آفرید
از نقشِ این و آں بہ تماشائے خود رسید

صوفی! بروں ز بنگہ تاریک پا بنہ
فطرت متاعِ خویش بسوداگری کشید!

صبح و ستارہ و شفق و ماہ و آفتاب
بے پردہ جلوہ ہا بنگاہے توان خرید!

٦٩

باز ایں عالمِ دیرینہ جواں می بائست
برگِ کاہش صفتِ کوہِ گراں می بائست

کفِ خاکے کہ نگاہِ ہمہ بیں پیدا کرد
در ضمیرش جگرِ آلودہ فغاں می بائست

ایں مہ و مہرِ کہن راہ بجائے نہ برند
انجمِ تازہ بہ تعمیرِ جہاں می بائست

ہر نگارے کہ مرا پیشِ نظر می آید
خوش نگارے است و لے خوشتر ازاں می بائست

گفت یزداں کہ چنیں است و دگر ہیچ مگو
گفت آدم کہ چنیں است و چناں می بائست!

۷۰

لالۂ ایں گلستاں داغِ تمنّائے نداشت
نرگسِ طنّازِ او چشمِ تماشائے نداشت

خاک را موجِ نفس بود و دلے پیدا نبود
زندگانی کاروانے بود و کالائے نداشت

روزگار از ہائے وہوئے میکشاں بیگانہ
بادہ در میناش بود و بادہ پیمائے نداشت

برقِ سینا شکوہ سنج از بے تابی ہائے شوق
ہیچ کس در وادیٔ ایمن تقاضائے نداشت!

عشق از فریادِ ما ہنگامہ ہا تعمیر کرد
ورنہ ایں بزمِ خموشاں ہیچ غوغائے نداشت!

۷۱

هنگامه را که بست درین دیر دیرپاے؟
زناریان او همه نالنده همچو ناے!

در بتکده فقیر و بکاشانه امیر
غمها که پشت را بجوانی کند دوتاے

درمان کجا که درد بدرمان فزون شود
دانش تمام حیله و نیرنگ و سیمیاے

بے زور سیل کشتی آدم نمی رود
جز دل شکسته از عربده دارد به ناخداے

از من حکایتِ سفرِ زندگی مپرس
در ساختم بدرد و گزشتم غزلسرائے
آمیختم نفس بہ نسیمِ سحر گہی!
گشتم دریں چمن بہ گلاں نانہادہ پائے
از کاخ و کو جُدا و پریشاں بکاخ و کوئے
کردم بچشمِ ماہ تماشائے ایں سرائے!

۷۲

اے لالہ اے چراغِ کہستان و باغ و راغ
در من نگر کہ می دہم از زندگی سراغ
ما رنگِ شوخ و بوے پریشیدہ نیستیم
مائیم آنچہ می رود اندر دل و دماغ
مستی ز بادہ می رسد و از ایاغ نیست
ہر چند بادہ را نتواں خورد بے ایاغ
داغے بسینہ سوز کہ اندر شبِ وجود
خود را شناختن نتواں جز بایں چراغ
اے موجِ شعلہ سینہ بباد صبا کشاے
شبنم مجو کہ می دہد از سوختن فراغ!

۷۳

من بندهٔ آزادم عشق است امامِ من
عشق است امامِ من عقل است غلامِ من

هنگامهٔ این محفل از گردشِ جامِ من
این کوکبِ شامِ من این ماهِ تمامِ من

جاں در عدم آسوده بے ذوقِ تمنّا بود
مستانه نواها زد در حلقهٔ دامِ من

اے عالمِ رنگ و بو این صحبتِ ما تا چند
مرگ است دوامِ تو عشق است دوامِ من!

پیدا بضمیرم او پنهاں بضمیرم او
این است مقامِ او دریاب مقامِ من!

۴۷

کم سخن غنچہ کہ در پردهٔ دل رازے داشت
در ہجومِ گل و ریحاں غمِ دمسازے داشت
محرمے خواست ز مرغِ چمن و بادِ بہار
تکیہ بر صحبتِ آں کرد کہ پروازے داشت!

۷۵

خود را کنم سجودے، دیر و حرم نماندہ
ایں در عرب نماندہ آں در عجم نماندہ
در برگِ لالہ و گل آں رنگ و نم نماندہ
در نالہ ہائے مرغاں آں زیر و بم نماندہ
در کارگاہِ گیتی نقشِ نوی نہ بینم
شاید کہ نقشِ دیگر اندر عدم نماندہ

سیّارہ ہائے گردوں بے ذوقِ انقلابے
شاید کہ روز و شب را توفیقِ رم نماندہ

بے منزل آرمیدند پا از طلب کشیدند
شاید کہ خاکیاں را در سینہ دم نماندہ

یا در بیاضِ امکاں یک برگِ سادہ نیست
یا خامۂ قضا را تابِ رقم نماندہ!

گلشنِ ازجدید

بہ سوادِ دیدۂ تو نظر آفریدہ ام من
بہ ضمیرِ تو جہانے دگر آفریدہ ام من
ہمہ خاوراں بخوابے کہ نہاں ز چشمِ انجم
بہ سرودِ زندگانی سحر آفریدہ ام من!

گلشنِ رازِ جدید

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

تمہید

ز جانِ خاور آں سوزِ کہن رفت | دمش وا ماند و جان از تن رفت
چو تصویرے کہ بے تارِ نفس زیست | نمی داند کہ ذوقِ زندگی چیست
دلش از مدعا بیگانہ گردید | نئے او از نوا بیگانہ گردید
بطرزِ دیگر از مقصود گفتم | جوابِ نامۂ محمود گفتم

زعهدِ شیخ تا این روزگارے | نزد مردے بجانِ ما شرارے

کفن در بر بجا کے آرمیدیم | ولے یک فتنهٔ محشر ندیدیم

گذشت از پیشِ آں دانائے تبریز | قیامت ها که رست از کشتِ چنگیز

نگاهم انقلابے دیگرے دید | طلوعِ آفتابے دیگرے دید

کشودم از رخِ معنی نقابے | بدستِ ذره دادم آفتابے

نه پنداری که من بے باده مستم | مثالِ شاعراں افسانه بستم

نه بینی خیر ازاں مردِ فرودست | که برمن تهمتِ شعر و سخن بست

بکوئے دلبراں کارے ندارم | دلِ زارے غمِ یارے ندارم

نه خاکِ من غبارِ رهگذارے | نه در خاکم دلِ بے اختیارے

بجبریلِ امیں هم داستانم | رقیب و قاصد و دربان ندانم

مرا با فقر سامانِ کلیم است | فرِ شاهنشهی زیرِ گلیم است

اگر خاکم بصحرائے نه گنجم | اگر آبم بدریائے نه گنجم

دلِ سنگ از زجاجِ من بلرزد
یمِ افکارِ من ساحل نہ ورزد

نہاں تقدیرہا در پردۂ من
قیامت ہا بغل پروردۂ من

دمے در خویشتن خلوت گزیدم
جہانے لازوالے آفریدم

"مرا زیں شاعری خود عار ناید
کہ در صد قرن یک عطار ناید"

بجانم رزمِ مرگ و زندگانی است
نگاہم بر حیاتِ جاودانی است

زجانِ خاکِ ترا بیگانہ دیدم
باندامِ تو جانِ خود دمیدم

ازاں نارے کہ دارم داغ داغم
شبِ خود را بیفروز از چراغم

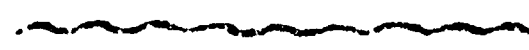
بخاکِ من دلے چوں دانہ کشتند
بلوحِ من خطِ دیگر نوشتند

مرا ذوقِ خودی چوں انگبین است
چہ گویم واردات من ہمین است

نخستیں کیفِ او را آزمودم
دگر بر خاوراں قسمت نمودم

اگر این نامہ را جبریل خواند | چو گرد آں نورِ ناب از خود فشاند
بنالد از مقام و منزلِ خویش | بہ یزداں گوید از حالِ دلِ خویش
"تجلّی را چناں عریاں نخواہم | نخواہم جز غمِ پنہاں نخواہم
گذشتم از وصالِ جاودانے | کہ بینم لذّتِ آہ و فغانے

مرا ناز و نیازِ آدمے دہ
بجانِ من گدازِ آدمے دہ"

سوال (۱)

نخست از فکرِ خویشم در تحیّر
چہ چیز است آنکہ گویندش تفکّر
کدامین فکر ما را شرطِ راہ است
چرا گہ طاعت و گاہے گنہ است

جواب

درونِ سینۂ آدم چہ نور است! — چہ نور است این کہ غیبِ او حضور است!
من او را ثابتِ سیّار دیدم! — من او را نور دیدم نار دیدم!
گہے نارش ز برہان و دلیل است — گہے نورش ز جانِ جبرئیل است

چه نورے جاں فروزے سینه تابے | نیرزد با شعاعش آفتابے

بخاک آلوده و پاک از مکان است | به بندِ روز و شب پاک از زمان است

شمارِ روزگارش از نفس نیست | چنیں جوینده و یابنده کس نیست

گہے وامانده و ساحل قماشش | گہے دریائے بے پایاں بجامش

ہمیں دریا ہمیں چوبِ کلیم است! | که از وے سینهٔ دریا دو نیم است

غزالے مرغزارش آسمانے | خورد آبے ز جوئے کہکشانے

زمین و آسماں او را مقامے | میانِ کارواں تنہا خرامے

ز احوالش جہانِ ظلمت و نورا | صدائے صور و مرگ و جنّت و حور

از و ابلیس و آدم را نمودے | از و ابلیس و آدم را گشودے

نگه از جلوهٔ او ناشکیب است | تجلّی ہائے او یزداں فریب است

بچشمے خلوتِ خود را ببیند | بچشمے جلوتِ خود را ببیند

اگر یک چشم بر بندد گناہے است | اگر با ہر دو بیند شرطِ راہے است

زجوے خویش بحرے آفریند — گہر گردد بہ قعرِ خود نشیند

ہماں دم صورتِ دیگر پذیرد — شود غوّاص و خود را باز گیرد

درو ہنگامہ ہائے بے خروش است — درو رنگ و صدا بے چشم و گوش است

درونِ شیشۂ او روزگار است
ولے بر ما بتدریج آشکار است!

حیات از وے برانداز دکمندے — شود صیادِ ہر پست و بلندے

ازو خود را بہ بندِ خود در آرد — گلوے ماسوا را ہم فشارد

دو عالم می شود روزے شکارش — فتد اندر کمندِ تابدارش

اگر ایں ہر دو عالم را بگیری — ہمہ آفاق میرد تو نہ میری!

منہ پا در بیابانِ طلب سست — نخستیں گیر آں عالم کہ در تست

اگر زیری زخود گیری زبر شو — خدا خواہی؟ بخود نزدیک تر شو

بہ تسخیرِ خود افتادی اگر طاق — ترا آساں شود تسخیرِ آفاق!

خنک روزے که گیری این جهان را — شگافی سینهٔ نُه آسمان را

گذارد ماه پیشِ تو سجودے — برو پیچی کمند از موجِ دُودے

درین دیرِ کهن آزاد باشی — بتاں را بر مُرادِ خود تراشی

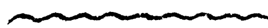
بکف بردن جهانِ چارسو را — مقامِ نُور و صوت و رنگ و بو را

فزونش کم کم او بیش کردن — دگرگوں بر مرادِ خویش کردن

برنج و راحتِ او دل نه بستن — طلسمِ نُه سپهرِ او شکستن

فرو رفتن چو پیکاں در ضمیرش — ندادن گندمِ خود با شعیرش

شکوهِ خسروی این است این است!
همیں ملک است کو توام بدین است!

سوال (۲)

چہ بحر است ایں کہ علمش ساحل آمد؟
ز قعر او چہ گوہر حاصل آمد؟

جواب

حیاتِ پُر نفس بحرِ روانے | شعور و آگہی او را کرانے
چہ دریائے کہ ژرفش موجدار است | ہزاراں کوہ و صحرا بر کنار است
مپرس از موج ہائے بیقرارش | کہ ہر موجش بروں جست از کنارش

گذشت از بحر و صحرا نمی داد | نگہ را لذّتِ کیف و کمے داد

ہر آں چیزے کہ آید در حضورش | منوّر گردد از فیضِ شعورش

بخلوت مست و صحبت ناپذیر است | ولے ہر شے ز نورش مستنیر است

نخستیں می نماید مستنیرش | کند آخر بآئینے اسیرش

شعورش با جہاں نزدیک تر کرد | جہاں او را ز رازِ او خبر کرد

خرد بندِ نقاب از رخ کشودش | ولیکن نطقِ عریاں تر نمودش

بگنجد اندریں دیرِ مکافات
جہاں او را مقامے از مقامات

بروں از خویش می بینی جہاں را | در و دشت و یم و صحرا و کاں را

جہانِ رنگ و بو گلدستۂ ما | ز ما آزاد و ہم وابستۂ ما

خودی او را بیک تارِ نگہ بست | زمین و آسماں و مہر و مہ بست

دلِ ما را با و پوشیدہ راہے است | کہ ہر موجود ممنونِ نگاہے است

گر او را کس نہ بیند زار گردد | اگر بیند یم و کہسار گردد
جہاں را فربہی از دیدنِ ما | نہالش رُستہ از بالیدنِ ما
حدیثِ ناظر و منظور رازے ہست | دلِ ہر ذرّہ در عرضِ نیازے ہست
تو اے شاہد مرا مشہود گرداں | ق ز فیضِ یک نظر موجود گرداں
کمالِ ذاتِ شے موجود بودن | برائے شاہدے مشہود بودن
زوالش در حضورِ ما نبودن | منوّر از شعورِ ما نبودن
جہاں غیر از تجلّی ہائے ما نیست | کہ بے ما جلوۂ نور و صدا نیست
تو ہم از صحبتش یاری طلب کن | نگہ را از خم و پیچش ادب کن

یقیں می داں کہ شیرانِ شکاری
دریں رہ خواستند از مور یاریؒ

بیا ریہائے او از خود خبر گیر | تو جبریلِ امینی بال و پر گیر
بہ بسیاری کشا چشمِ خرد را | کہ دریابی تماشائے احد را

نصیبِ خود ز بوئے پیرہن گیر　　به کنعاں نکہت از مصر و یمن گیر

خودی صیّاد و نخچیرش مہ و مہر　　اسیرِ بندِ تدبیرش مہ و مہر

چو آتش خویش را اندر جہاں زن!

شبیخوں بر مکان و لامکاں زن!

سوال (۳)

وصالِ ممکن و واجب بہم چیست؟
حدیثِ قرب و بُعد و بیش و کم چیست؟

جواب

سہ پہلو ایں جہانِ چون و چند است | خرد کیف و کمِ او را کمند است
جہانِ طوسی و اقلیدس است ایں | پئے عقلِ زمیں فرسا بس است ایں
زمانش ہم مکانش اعتباری است | زمین و آسمانش اعتباری است!
کماں را زہ کن و آماج دریاب | ز حرفِ نکتۂ معراج دریاب!
مجو مطلق دریں دیرِ مکافات | کہ مطلق نیست جز نور السمٰوات

حقیقت لازوال و لامکان است
مگو دیگر که عالم بیکران است

کران او درون است و برون نیست
درونش پست و بالا کم فزون نیست

درونش خالی از بالا و زیر است
ولی بیرون او وسعت پذیر است

ابد را عقلِ ما ناسازگار است
یکی از گیر و دار او هزار است

چو لنگ است او سکون را دوست دارد
نه بیند مغز و دل بر پوست دارد

حقیقت را چو ما صد پاره کردیم
تمیزِ ثابت و سیّاره کردیم

خرد در لامکان طرحِ مکان بست
چو زنّاری زمان را بر میان بست

زمان را در ضمیرِ خود ندیدم
مه و سال و شب و روز آفریدم

مه و سالت نمی ارزد بیک جو
بحرفِ کم لبثتم غوطه زن شو

بخود رس از سرِ هنگامه برخیز
تو خود را در ضمیرِ خود فرو ریز

تن و جان را دوتا گفتن کلام است
تن و جان را دوتا دیدن حرام است

بجاں پوشیدہ رمزِ کائنات است — بدن حالے ز احوالِ حیات است

عروسِ معنی از صورت حنا بست — نمودِ خویش را پیرایہ ہا بست

حقیقت روئے خود را پردہ باف است
کہ او را لذّتے در انکشاف است

بدن را تا فرنگ از جاں جدا دید — نگاہش ملک و دیں را ہم دوتا دید

کلیسا سبحۂ پطرس شمارد — کہ او با حاکمی کارے ندارد

بکارِ حاکمی مکر و فنے بیں — تنِ بے جان و جانِ بے تنے بیں

خرد را با دلِ خود ہمسفر کن — یکے بر ملّتِ تُرکاں نظر کن

بہ تقلیدِ فرنگ از خود رمیدند
میانِ ملک و دیں ربطے ندیدند

یکی را آں چناں صد پارہ دیدیم — عدد بہرِ شمارش آفریدیم

کہن دیرے کہ بینی مشتِ خاک است؟ — دمے از سرگذشتِ ذاتِ پاک است

حکیماں مردہ را صورت نگارند!
بہ دستِ موسیٰ دمِ عیسیٰ ندارند!

دریں حکمت دلم چیزے ندیداست
برائے حکمتِ دیگر تپیداست

من ایں گویم جہاں در انقلاب است
درونش زندہ و در پیچ و تاب است

ز اعداد و شمارِ خویش بگذر
یکے در خود نظر کن پیش بگذر

دراں عالم کہ جزو از کل فزون است
قیاسِ رازی و طوسی جنون است

زمانے با ارسطو آشنا باش
دمے با سازِ بیکن ہم نوا باش

ولیکن از مقامِ شاں گذر کن
مشو گم اندریں منزل، سفر کن

بآں عقلے کہ داند بیش و کم را
شناسد اندرونِ کان و یم را

جہانِ چند و چوں زیرِ نگیں کن
بگردوں ماہ و پرویں را کمیں کن

ولیکن حکمتِ دیگر بیاموز
رہاں خود را ازیں مکرِ شب و روز

مقامِ تو بروں از روزگار است
طلب کن آں یمیں کو بے یسار است!

سوال (۴)

قدیم و محدث از ہم چوں جدا شد
کہ ایں عالم شد آں دیگر خدا شد
اگر معروف و عارف ذاتِ پاک است
چہ سودا در سرِ ایں مشتِ خاک است؟

جواب

خودی را زندگی ایجادِ غیر است — فراقِ عارف و معروف خیر است
قدیم و محدثِ ما از شمار است — شمارِ ما طلسمِ روزگار است
دمادم دوش و فردا می شماریم — بہ ہست و بود و باشد کار داریم

از و خود را بریدن فطرتِ ماست — تپیدن نارسیدن فطرتِ ماست

نہ مارا در فراقِ او عیارے — نہ او را بے وصالِ ما قرارے

نہ او بے ما نہ ما بے او چہ حال است! — فراقِ ما فراق اندر وصال است!

جدائی خاک را بخشد نگاہے — دہد سرمایۂ کوہے بکاہے

جدائی عشق را آئینہ دار است — جدائی عاشقاں را سازگار است

اگر مازندہ ایم از دردمندی است — وگر پائندہ ایم از دردمندی است

من و او چیست؟ اسرارِ الٰہی است! — من و او بر دوامِ ما گواہی است!

بخلوت ہم بجلوت نورِ ذات است — میانِ انجمن بودن حیات است

محبت دیدہ ور بے انجمن نیست — محبت خود نگر بے انجمن نیست

بہ بزمِ ما تجلی ہاست بنگر — جہاں ناپید و او پیداست بنگر

در و دیوار و شہر و کاخ و کو نیست — کہ اینجا ہیچکس جز ما و او نیست

گہے خود را ز ما بیگانہ سازد — گہے مارا چو سازے می نوازد

گہے از سنگ تصویرش تراشیم
گہے نادیدہ بر وے سجدہ پاشیم

گہے ہر پردۂ فطرت دریدیم!
جمالِ یار بے باکانہ دیدیم

چہ سودا در سرِ ایں مشتِ خاک است؟
ازیں سودا درونش تابناک است

چہ خوش سودا کہ نالد از فراقش
ولیکن ہم بنالد از فراقش

فراقِ او چناں صاحب نظر کرد
کہ شامِ خویش را بر خود سحر کرد

خودی را دردمندِ امتحاں ساخت
غمِ دیرینہ را عیشِ جواں ساخت

گہر ہا سلک سلک از چشمِ تر برد
ز نخلِ ماتمے شیریں ثمر برد

خودی را تنگ در آغوش کردن
فنا را با بقا ہم دوش کردن!

محبت؟ در گرہ بستن مقامات
محبت؟ در گذشتن از نہایات!

محبت ذوقِ انجامے ندارد
طلوعِ صبحِ او شامے ندارد!

براہش چوں خرد پیچ و خمے ہست
جہانے در فروغِ یکدمے ہست!

هزاران عالم افتد در رهِ ما　　بپایان کے رسد جولانگہِ ما

مسافر! جاوداں زی جاوداں میر　　جہانے را کہ پیش آید فرا گیر

بہ بحرش گم شدن انجامِ ما نیست　　اگر او را تو در گیری فنا نیست

خودی اندر خودی گنجد محال است!

خودی را عینِ خود بودن کمال است!

سوال (۵)

کہ من باشم مرا از من خبر کن
چہ معنی دارد اندر خود سفر کن؟

جواب

خودی تعویذِ حفظِ کائنات است   نخستین پرتوِ ذاتش حیات است
حیات از خوابِ خوش بیدار گردد   درونش چون یکی بسیار گردد
نہ اورا بے نمودِ ما کشودے   نہ ما را بے کشودِ او نمودے

ضمیرش بحرِ ناپیدا کنارے — دلِ ہر قطرہ موجِ بیقرارے

سر و برگِ شکیبائی ندارد — بجز افزود پیدائی ندارد

حیات آتش خودی ہا چوں شررہا — چو انجم ثابت و اندر سفرہا

زخود نا رفتہ بیروں غیر بین است — میانِ انجمن خلوت نشین است

یکے بنگر بخود پیچیدنِ او — زخاکِ پے سپر بالیدنِ او

نہاں از دیدہ ہا در ہاے و ہوئے — دما دم جستجوئے رنگ و بوئے!

زسوزِ اندروں در جست و خیز است — بآئینے کہ با خود در ستیز است

جہاں را از ستیزِ او نظامے — کفِ خاک از ستیز آئینہ فامے

نریزد جز خودی از پرتوِ او — نخیزد جز گہر اندر زوِ او

خودی را پیکرِ خاکی حجاب است — طلوعِ او مثالِ آفتاب است

درونِ سینۂ ما خاورِ او — فروغِ خاکِ ما از جوہرِ او

تو می گوئی مرا از من خبر کن — چہ معنی دارد اندر خود سفر کن؟

ترا گفتم که ربطِ جان و تن چیست — سفر در خود کن و بنگر که من چیست

سفر در خویش؟ زادن بے اب و مام — ثریّا را گرفتن از لبِ بام

ابد بردن بیک دم اضطرابے — تماشا بے شعاعِ آفتابے

ستردن نقشِ هر امید و بیمے — زدن چاکے بدریا چوں کلیمے

شکستن ایں طلسمِ بحر و بر را — ز انگشتے شگافیدن قمر را

چناں باز آمدن از لامکانش — درونِ سینه او در کفِ جهانش

ولے ایں راز را گفتن محال است — که دیدن شیشه و گفتن سفال است

چه گویم از من و از توش و تابش — کند "انّا عرضنا" بے نقابش

فلک را لرزه بر تن از فرِ او — زمان و هم مکاں اندر برِ او

نشیمن را دلِ آدم نهاد است — نصیبِ مشتِ خاکے او فتاد است

جدا از غیر و هم وابستهٔ غیر — گم اندر خویش و هم پیوستهٔ غیر

خیال اندر کفِ خاکے چساں است؟ — که سیرش بے مکان و بے زمان است!

بزندان است و آزاد هست این چیست؟ کمند و صید و صیاد هست این چیست؟

چراغے در میانِ سینۂ تست چہ نور است این کہ در آئینۂ تست؟

مشو غافل کہ تو او را امینی

چہ نادانی کہ سوئے خود نہ بینی!

سوال (۶)

چه جزو است آنکه او از کل فزون است؟
طریق جستن آن جزو چون است؟

جواب

خودی ز اندازه‌های ما فزون است ‌‌ خودی ز آن کل که تو بینی فزون است
ز گردون بار بار افتد که خیزد ‌‌ به بحر روزگار افتد که خیزد
جز او در زیر گردون خود نگر کیست؟ ‌‌ به بی‌بالی چنان پرواز گر کیست؟
به ظلمت مانده و نوری در آغوش! ‌‌ برون از جنت و حوری در آغوش!
بآن نطقی دل آویزی که دارد ‌‌ ز قعر زندگی گوهر برآرد

ضمیرِ زندگانی جاودانی ست | بچشمِ ظاہرش بینی زمانی است
بتقدیرش مقامِ ہست و بود است | نمودِ خویش و حفظِ این نمود است
چہ می پرسی چہ گون است و چہ گون نیست | کہ تقدیر از نہادِ او برون نیست
چہ گویم از چگون و بے چگونش | برون مجبور و مختار اندرونش
چنین فرمودۂ سلطانِ بدر است | کہ ایمان درمیانِ جبر و قدر است
تو ہر مخلوق را مجبور گوئی | اسیرِ بندِ نزد و دور گوئی
ولے جان از دمِ جان آفرین است | بچندین جلوہ ہا خلوت نشین است
ز جبرِ او حدیثے درمیان نیست | کہ جان بے فطرتِ آزاد جان نیست

شبیخون بر جہانِ کیف و کم زد
ز مجبوری بمختاری قدم زد

چو از خود گردِ مجبوری فشاند | جہانِ خویش را چون ناقہ راند
نگردد آسمان بے رخصتِ او | نہ تابد اخترے بے شفقتِ او

کند بے پردہ روزے مضمرش را
بچشمِ خویش بیند جوہرش را

قطارِ نوریاں در رہگذار است
پئے دیدارِ او در انتظار است

شراب از فرشتہ از تاکش بگیرد
عیارِ خویش از خاکش بگیرد

چہ پرسی از طریقِ جستجویش
فرو آ در مقامِ ہاے وہویش

شب و روزے کہ داری برابد زن
فغانِ صبحگاہے بر خرد زن

خرد را از حواس آید متاعے
فغاں از عشق می گیرد شعاعے

خرد جزء را فغاں کل را بگیرد
خرد میرد فغاں ہرگز نمیرد

خرد بہرِ ابد ظرفے ندارد
نفس چوں سوزنِ ساعت شمارد

تراشد روزہا شب ہا سحرہا
نگیرد شعلہ و چیند شررہا

فغانِ عاشقاں انجامِ کارے است
نہاں در یکدمِ او روزگارے است!

خودی تا ممکناتش وانماید	گره از اندرونِ خود کشاید

ازاں نورے کہ وا بینید نداری	تو او را فانی و آنی شماری

ازاں مرگے کہ می آید چہ باک است	خودی چوں پختہ شد از مرگ پاک است!

ز مرگِ دیگرے لرزد دلِ من	دلِ من جانِ من آب و گلِ من

ز کارِ عشق و مستی بر فتادن	شرارِ خود بخاشاکے ندادن

بدستِ خود کفن بر خود بریدن	بچشمِ خویش مرگِ خویش دیدن

ترا ایں مرگ ہر دم در کمین است	بترس از وے کہ مرگِ ما ہمین است

کند گورِ تو اندر پیکرِ تو
نکیر و منکرِ او در برِ تو

سوال (۷)

مسافر چوں بود رہرو کدام است؟
کرا گویم که او مردِ تمام است؟

~~~~~~~~~~

جواب

اگر چشمے کشائی بر دلِ خویش　　درونِ سینه بینی منزلِ خویش!
سفر اندر حضر کردن چنین است　　سفر از خود بخود کردن ہمین است
کسے اینجا نداند ما کجائیم　　که در چشمِ مه و اختر نیائیم
مجو پایاں که پایانے نداری　　بپایاں تا رسی جانے نداری
نه مارا پخته پنداری که خامیم　　بهر منزل تمام و ناتمامیم
بپایاں نارسیدن زندگانی است　　سفر مارا حیاتِ جاودانی است
~~~~~~~~~~

زماہی تا بمہ جولانگہِ ما
مکان و ہم زماں گردِ رہِ ما

بخود پیچیم و بے تابِ نمودیم
کہ ما موجیم و از قعرِ وجودیم

دمادم خویش را اندر کمیں باش
گریزاں از گماں سوئے یقیں باش

تب و تابِ محبت را فنا نیست
یقین و دید را نیز انتہا نیست

کمالِ زندگی دیدارِ ذات است
طریقش رستن از بندِ جہات است

چناں با ذاتِ حق خلوت گزینی
ترا او بیند و او را تو بینی

منوّر شو ز نورِ "مَن یَّرَانِی"
مژہ برہم مزن تو خود نمائی

بخود محکم گذر اندر حضورش
مشو ناپید اندر بحرِ نورش

نصیبِ ذرّہ کن آں اضطرابے
کہ تابد در حریمِ آفتابے

چناں در جلوہ گاہِ یار می سوز
عیاں خود را نہاں او را برافروز!

کسے کو دیدۂ عالم را امام است
من و تو ناتمامیم او تمام است!

اگر او را نیابی در طلب خیز　　اگر یابی بدامانش درآویز

فقیہ و شیخ و ملّا را مدہ دست　　مرو مانندِ ماہی غافل از شست

بکارِ ملک و دیں او مردِ راہے است　　کہ ما کوریم و او صاحب نگاہے است

مثالِ آفتابِ صبحگاہے　　دمد از ہر بنِ مویش نگاہے

فرنگ آئینِ جمہوری نہاد است　　رسن از گردنِ دیوے گشاد است

نوا بے زخمہ و سازے ندارد　　ز بے طیارہ پروازے ندارد

ز باغش کشتِ ویرانے نکوتر　　ز شہرِ او بیابانے نکوتر

چو رہزن کاروانے در تگ و تاز　　شکمہا بہرِ نانے در تگ و تاز

رواں خوابید و تن بیدار گردید　　ہنر با دین و دانش خوار گردید

خرد جز کافری کافر گری نیست　　فنِ افرنگ جز مردم دری نیست

گروہے را گروہے در کمین است　　خدایش یار اگر کارش چنین است

ز من دہ اہلِ مغرب را پیامے　　کہ جمہور است تیغِ بے نیامے

چہ شمشیرے کہ جانہا می ستاند تمیزِ مسلم و کافر نداند

نہ ماند در غلافِ خود زمانے

برد جانِ خود و جانِ جہانے

سوال (۸)

کدامی نکته را نطق است انا الحق
چه گوئی هرزه بود آن رمز مطلق

جواب

من از رمز انا الحق باز گویم دگر با هند و ایران راز گویم
مغے در حلقهٔ دیر این سخن گفت حیات از خود فریبے خورد و من گفت

خدا خفت و وجودِ ما ز خوابش	وجودِ ما نمودِ ما ز خوابش
مقامِ تحت و فوق و چار سو خواب!	سکون و سیر و شوق و جستجو خواب!
دلِ بیدار و عقلِ نکته بیں خواب!	گمان و فکر و تصدیق و یقیں خواب!
ترا ایں چشمِ بیدارے بخواب است!	ترا گفتار و کردارے بخواب است!

چو او بیدار گردد دیگرے نیست

متاعِ شوق را سوداگرے نیست"

فروغِ دانشِ ما از قیاس است	قیاسِ ما ز تقدیرِ حواس است
چو حس دیگر شد ایں عالم دگر شد	سکون و سیر و کیف و کم دگر شد
تواں گفتن جہانِ رنگ و بو نیست	زمین و آسمان و کاخ و کو نیست
تواں گفتن کہ خوابے یا فسونے است	حجابِ چہرۂ آں بے چگونے است
تواں گفتن ہمہ نیرنگِ ہوش است	فریبِ پردہ ہائے چشم و گوش است
خودی از کائناتِ رنگ و بو نیست	حواسِ ما میانِ ما و او نیست

نگہ را در حریمش نیست راہے   کنی خود را تماشا بے نگاہے

حسابِ روزش از دورِ فلک نیست

بخود بینی ظن و تخمین و شک نیست

اگر گوئی کہ من وہم و گمان است   نمودش چون نمودِ این و آن است

بگو با من کہ دارائے گمان کیست؟   یکے در خود نگر آن بے نشان کیست؟

جہان پیدا و محتاجِ دلیلے   نمی آید بفکرِ جبرئیلے

خودی پنہان ز حجت بے نیاز است!   یکے اندیش و دریاب این چہ راز است!

خودی را حق بدان باطل مپندار   خودی را کشتِ بے حاصل مپندار

خودی چون پختہ گردد لازوال است   فراقِ عاشقان عینِ وصال است!

شرر را تیز بالے می توان داد   تپیدِ لایزالے می توان داد

دوامِ حق جزائے کارِ او نیست   کہ او را این دوام از جستجو نیست

دوام آن بہ کہ جانِ مستعارے   شود از عشق و مستی پایدارے!

وجودِ کوہسار و دشت و در، ہیچ! جہاں فانی، خودی باقی، دگر ہیچ!

دگر از شنکر و منصور کم گوے! خدا را ہم براہِ خویشتن جوے

بخود گم بہرِ تحقیقِ خودی شو

انا الحق گوے و صدّیقِ خودی شو

~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~

سوال (۹)

کہ شد بر سرِّ وحدت واقف آخر؟
شناسائے چہ آمد عارف آخر؟

جواب

تہِ گردوں مقامِ دل پذیر است ولیکن مہر و ماہش زود میر است
بدوشِ شام نعشِ آفتابے کواکب را کفن از ماہتابے
پرد کہسار چوں ریگِ روانے دگرگوں می شود دریا بآنے

گلاں را در کمیں بادِ خزان است متاعِ کاروان از بیمِ جان است

ز شبنم لاله را گوہر نماند دمے ماند دمے دیگر نماند

نوا نشنیده در چنگے بمیرد شرر نا جسته در سنگے بمیرد

مپرس از من ز عالمگیریِ مرگ
من و تو از نفس زنجیریِ مرگ!

غزل

فنا را بادهٔ ہر جام کردند چه بیدردانه او را عام کردند

تماشاگاهِ مرگِ ناگہاں را جہانِ ماه و انجم نام کردند

اگر یک ذرّه اش خوئے رم آموخت بافسونِ نگاہے رام کردند

قرار از ما چه می جوئی که ما را
اسیرِ گردشِ ایّام کردند

خودی در سینهٔ چاکے نگهدار
ازیں کوکب چراغِ شام کردند

جہاں یکسر مقامِ آفلین است
دریں غربت سرا عرفاں ہمین است

دلِ ما در تلاشِ باطلے نیست
نصیبِ ما غمِ بے حاصلے نیست

نگه دارند اینجا آرزو را
سرورِ ذوق و شوقِ جستجو را

خودی را لازوالے می تواں کرد
فراقے را وصالے می تواں کرد

چراغے از دمِ گرمے تواں سوخت
بسوزن چاکِ گردوں میتواں دوخت

خدائے زنده بے ذوقِ سخن نیست
تجلّی ہائے او بے انجمن نیست

که برقِ جلوهٔ او بر جگر زد؟
که خورد آں باده و ساغر بسر زد؟

عیارِ حسن و خوبی از دلِ کیست؟
مهِ او در طوافِ منزلِ کیست؟

الستؔ، از خلوتِ نازے کہ برخاست؟ بلیٰ، از پردۂ سازے کہ برخاست؟

چہ آتش عشق در خاکے برافروخت! ہزاراں پردہ یک آوازِ ما سوخت!

اگر ماییم گرداں جامِ ساقی است بہ بزمش گرمیٔ ہنگامہ باقی است!

مرا دل سوخت بر تنہائیٔ او کنم سامانِ بزم آرائیٔ او

مثالِ دانہ می کارم خودی را
برائے او نگہدارم خودی را

ر

خاتمہ

تو شمشیری ز کامِ خود بروں آ
بروں آ از نیامِ خود بروں آ

نقاب از ممکناتِ خویش برگیر
مہ و خورشید و انجم را بہ برگیر

شبِ خود روشن از نورِ یقیں کن
یدِ بیضا بروں از آستیں کن

کسے کو دیدہ را بر دل کشود است
شرارے کشت و پروینے درود است

شرارے جستہ گیر از درونم
کہ من مانندِ رومی گرم خونم

وگرنہ آتش از تہذیبِ نو گیر

برونِ خود بیفروز اندرون میرا!

بندگی نامه

بندگی نامہ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

گفت با یزداں مہِ گیتی فروز — تابِ من شب را کند مانندِ روز

یادِ ایامے کہ بے لیل و نہار — خفتہ بودم در ضمیرِ روزگار

کوکبے اندر سوادِ من نبود — گردشے اندر نہادِ من نبود

نے ز نورم دشت و در آئینہ پوش — نے بدریا از جمالِ من خروش

آہ زین نیرنگ و افسونِ وجود! وائے زین تابانی و ذوقِ نمود!

تافتن از آفتاب آموختیم خاکدانے مردہ افروختیم

خاکدانے با فروغ و بے فراغ! چہرۂ او از غلامی داغ داغ!

آدمِ او صورتِ ماہی بہ شست! آدمے یزداں کشے آدم پرست!

تا اسیرِ آب و گل کردی مرا از طوافِ او خجل کردی مرا

این جہاں از نورِ جاں آگاہ نیست! این جہاں شایانِ مہر و ماہ نیست!

در فضائے نیلگوں او را اجل رشتۂ ما نوریاں از وے گسل

یا مرا از خدمتِ او واگذار یا ز خاکش آدمِ دیگر بیار

چشمِ بیدارم کبود و کور بہ

اے خدا این خاکداں بے نور بہ

از غلامی دل بمیرد در بدن از غلامی روح گردد بارِ تن

از غلامی ضعفِ پیری در شباب از غلامی شیرِ غاب افگندہ ناب

از غلامی بزمِ ملت فرد فرد
این و آں با این و آں اندر نبرد

آں یکے اندر سجود ایں در قیام
کاروبارش چوں صلوٰۃِ بے امام

در فتد ہر فرد با فردے دگر
ہر زماں ہر فرد را دردے دگر

از غلامی مردِ حق زنّار بند
از غلامی گوہرش ناارجمند

شاخِ او بے مہرگاں عریاں ز برگ
نیست اندر جانِ او جز بیمِ مرگ

کور ذوق و نیش را دانستہ نوش
مردۂ بے مرگ و نعشش خود بدوش

آبروئے زندگی در باختہ
چوں خراں با کاہ و جو در ساختہ

ہمکنش بنگر محالِ او نگر
رفت و بودِ ماہ و سالِ او نگر

روزہا در ماتمِ یک دیگر اند
در خرام از ریگِ ساعت کمتر اند

شورہ بوم از نیشِ کژدم خار خار
مورِ او اژدر گزد عقرب شکار

صرصرِ او آتشِ دوزخ نژاد
زورقِ ابلیس را بادِ مراد

آتشے اندر ہوا غلطیدۂ شعلۂ در شعلۂ پیچیدۂ

آتشے از دودِ پیچاں تلخ پوش آتشے تندر غو و دریا خروش

در کنارش مارہا اندر ستیز مارہا با کفچہ ہائے زہر ریز

شعلہ اش گیرندہ چوں کلبِ عقور ہولناک و زندہ سوز و مردہ نور

در چنیں دشتِ بلا صد روزگار

خوشتر از محکومیٔ یک دم شمار!

~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~

در بیانِ فنونِ لطیفۂ غلاماں

موسیقی

مرگ ہا اندر فنونِ بندگی — من چہ گویم از فسونِ بندگی
نغمۂ او خالی از نارِ حیات — ہمچو سیل افتد بدیوارِ حیات
چوں دلِ او تیرہ سیمائے غلام — پست چوں طبعش نواہائے غلام
از دلِ افسردۂ او سوز رفت — ذوقِ فردا لذّتِ امروز رفت
از نئے او آشکارا رازِ او — مرگِ یک شہر است اندر سازِ او
ناتوان و زار می سازد ترا — از جہاں بیزار می سازد ترا

چشمِ او را اشکِ پیہم سرمہ ایست | تا توانی بر نوائے او مایست
الحذر این نغمہ موت است و بس | نیستی در کسوتِ صوت است و بس
تشنہ کامی؟ این حرم بے زمزم است | در بم و زیرش ہلاکِ آدم است
سوزِ دل از دل برد غم می دہد | زہر اندر ساغرِ جم می دہد
غم دو قسم است اے برادر گوش کن | شعلۂ ما را چراغِ ہوش کن
یک غم است آں غم کہ آدم را خورد | آں غمِ دیگر کہ ہر غم را خورد

آں غمِ دیگر کہ ما را ہمدم است | جانِ ما از صحبتِ او بے غم است
اندرو ہنگامہ ہائے غرب و شرق | بحر و در شے جملہ موجودات غرق
چوں نشیمن می کند اندر دلے | دل ازو گردد یمِ بے ساحلے
بندگی از سرِّ جاں ناآگہی است | زاں غمِ دیگر سرودِ او تہی است

من نمی گویم کہ آہنگش خطاست
بیوہ زن را ایں چنیں شیون رواست!

نغمہ باید تند رو مانندِ سیل
تا برد از دل غمانِ اخیل خیل

نغمہ می باید جنوں پروردۂ
آتشے در خونِ دل حل کردۂ

از نمِ او شعلہ پروردن تواں
خامشی را جزوِ او کردن تواں

می شناسی؟ در سرود است آں مقام
"کاندرو بے حرف می روید کلام"

نغمہ روشن چراغِ فطرت است
معنیٔ او نقشبندِ صورت است

اصلِ معنی را ندانم از کجاست
صورتش پیدا و با ما آشناست

نغمہ گر معنی ندارد مردہ ایست
سوزِ او از آتشِ افسردہ ایست

رازِ معنی مرشدِ رُومی کشود
فکرِ من بر آستانش در سجود

"معنی آں باشد کہ بستاند ترا
بے نیاز از نقش گرداند ترا

معنی آں نبود کہ کور و کر کند
مرد را بر نقش عاشق تر کند"

مطربِ ما جلوۂ معنی ندید
دل بصورت بست و از معنی رمید!

مصوّری

همچناں دیدم فنِ صورت گری ــــــ نے براہیمی در و نے آذری

"راہبے در حلقۂ دامِ ہوس ــــــ دلبرے باطائرے اندر قفس

خسروے در پیشِ فقیرے خرقہ پوش ــــــ مردِ کوہستانی ہیزم بدوش

نازنینے در رہِ بتخانہ ــــــ جوگیے در خلوتِ ویرانہ

پیرکے از دردِ پیری داغ داغ ــــــ آنکہ اندر دستِ او گل شد چراغ

مطربے از نغمۂ بیگانہ مست ــــــ بلبلے نالید و تارِ او گسست

نوجوانے از نگاہے خوردہ تیر ــــــ کودکے بر گردنِ بابائے پیر"

می چکد از خامہ ہا مضمونِ موت

ہر کجا افسانہ و افسونِ موت

علمِ حاضر پیشِ آفل در سجود[۵] ــــــ شک بیفزود و یقیں از دل ربود

۵ زبورِ عجم طبع اوّل میں یہ شعر کاتب سے سہواً حذف ہو گیا تھا معلوم اُس وقت ہوا جب کتاب تمام چھپ چکی صرف اِس شعر کے لئے کتاب کے ساتھ غلط نامہ کا شائع کرنا علامہ مرحوم نے مناسب نہ سمجھا۔ (محمد حسین عرشی)

بے یقیں را لذتِ تحقیق نیست — بے یقیں را قوتِ تخلیق نیست

بے یقیں را رعشہ ہا اندر دل است — نقشِ نو آوردن او را مشکل است

از خودی دور است و رنجور است و بس — رہبرِ او ذوقِ جمہور است و بس

حسن را دریوزہ از فطرت کند — رہزن و راہِ تہی دستے زند

حسن را از خود برون جستن خطاست — آنچہ می بایست پیشِ ما کجاست؟

نقشگر خود را چو با فطرت سپرد — نقشِ او افگند و نقشِ خود سترد

یک زمان از خویشتن رنگے نزد — بر زجاجِ ما گہے سنگے نزد

فطرت اندر طیلسانِ ہفت رنگ — ماندہ بر قرطاسِ او با پائے لنگ

بے تپش پروانۂ کم سوزِ او — عکسِ فردا نیست در امروزِ او

از نگاہش رخنہ در افلاک نیست — زانکہ اندر سینہ دل بیباک نیست

خاکسار و بے حضور و شرمگیں — بے نصیب از صحبتِ روح الامیں

فکرِ او نادار و بے ذوقِ ستیز — بانگِ اسرافیلِ او بے رستخیز

خویش را آدم اگر خاکی شمرد　　نورِ یزداں در ضمیرِ او بمرد

چوں کلیمے شد بروں از خویشتن　　دستِ او تاریک و چوبِ او رسن

زندگی بے قوتِ اعجاز نیست

ہر کسے دانندۂ ایں راز نیست

آں ہنرمندے کہ بر فطرت فزود　　رازِ خود را بر نگاہِ ما کشود

گرچہ بحرِ او ندارد احتیاج　　می رسد از جوئے ما او را خراج

چیں رباید از بساطِ روزگار　　ہر نگار از دستِ او گیرد عیار

حورِ او از حورِ جنّت خوشتر است　　منکرِ لات و مناتش کافر است

آفریند کائناتِ دیگرے　　قلب را بخشد حیاتِ دیگرے

بحر و موجِ خویش را بر خود زند　　پیشِ ما موجش گہر می افگند

زاں فراوانی کہ اندر جانِ اوست　　ہر تہی را پر نمودن شانِ اوست

فطرتِ پاکش عیارِ خوب و زشت　　صنعتش آئینہ دارِ خوب و زشت

عینِ ابراہیم و عینِ آذر است دستِ او ہم بت شکن ہم بت گر است

ہر بنائے کہنہ را بر می کند

جملہ موجودات را سوہان زند

در غلامی تن ز جاں گردد تہی از تنِ بے جاں چہ امیدِ بہی

ذوقِ ایجاد و نمود از دل رود آدمی از خویشتن غافل رود

جبرئیلے را اگر سازی غلام بر فتد از گنبدِ آئینہ فام

کیشِ او تقلید و کارش آذری ست ندرت اندر مذہبِ او کافری ست

تازگیہا وہم و شک افزایدش کہنہ و فرسودہ خوش می آیدش

چشمِ او بر رفتہ از آیندہ کور چوں محبا در رزقِ او از خاکِ گور

گر ہنر این است مرگِ آرزوست اندرونش زشت و بیرونش نکوست

طائرِ دانا نمی گردد اسیر

گرچہ باشد دامے از تارِ حریر!

مذہبِ غلاماں

در غلامی عشق و مذہب را فراق
انگبینِ زندگانی بد مذاق

عاشقی؟ توحید را بر دل زدن
وانگہے خود را بہر مشکل زدن

در غلامی عشق جز گفتار نیست
کارِ ما گفتارِ ما را یار نیست

کاروانِ شوق بے ذوقِ رحیل
بے یقین و بے سبیل و بے دلیل

دین و دانش را غلام ارزاں دہد
تا بدن را زندہ دارد جاں دہد

گرچہ بر لب ہائے او نامِ خداست
قبلۂ او طاقتِ فرمانرواست

طاقتے نامش دروغ با فروغ
از بطونِ او نزاید جز دروغ

این صنم تا سجدہ اش کردی خداست
چوں بیکے اندر قیام آئی فناست!

آں خدا نانے دہد جانے دہد
ایں خدا جانے بر د نانے دہد

آں خدا یکتاست ایں صد پارہ ایست
آں ہمہ را چارہ ایں بیچارہ ایست

آں خدا درمانِ آزارِ فراق
ایں خدا اندر کلامِ اُو نفاق

بندہ را با خویشتن خوگر کند
چشم و گوش و ہوش را کافر کند

چوں بجانِ عبد خود راکب شود
جاں بہ تن لیکن زتن غائب شود

زندہ و بے جاں چہ راز است ایں نگر
با تو گویم معنیِ رنگیں نگر

مردن و ہم زیستن اے نکتہ رس
ایں ہمہ از اعتبارات است و بس

ماہیاں را کوہ و صحرا بے وجود
بہرِ مرغاں قعرِ دریا بے وجود

مردِ کر سوزِ نوا را مردہ ا
لذتِ صوت و صدا را مردہ

پیشِ چنگے مست و مسرور است کور
پیشِ رنگے زندہ در گور است کور

روح با حق زندہ و پایندہ ایست
ورنہ ایں را مردہ آں را زندہ ایست

آنکہ حیٌّ لایموت آمد حق است
زیستن با حق حیاتِ مطلق است

هر که بی حق زیست جز مردار نیست ‌ ‌ ‌ گرچه کس در ماتمِ او زار نیست

از نگاهش دیدنی ها در حجاب ‌ ‌ ‌ قلبِ او بی ذوق و شوقِ انقلاب

سوزِ مشتاقی بگردارش کجا! ‌ ‌ ‌ نورِ آفاقی بگفتارش کجا!

مذهبِ او تنگ چوں آفاقِ او ‌ ‌ ‌ از عشا تاریک تر اشراقِ او

زندگی بارِ گراں بر دوشِ او ‌ ‌ ‌ مرگِ او پروردهٔ آغوشِ او

عشق را از صحبتش آزارها ‌ ‌ ‌ از دمش افسرده گردد نارها

نزدِ آں کرمے که از گل برنخاست
مهر و ماه و گنبدِ گرداں کجاست!

از غلامے ذوقِ دیدارے مجوے ‌ ‌ ‌ از غلامے جانِ بیدارے مجوے

دیدهٔ او محنتِ دیدن نبرد ‌ ‌ ‌ در جهاں خورد و گراں خوابید و مرد

حکمراں بکشایدش بندے اگر ‌ ‌ ‌ می نهد بر جانِ او بندے دگر

سازد آئینے گره اندر گره ‌ ‌ ‌ گویدش می پوش ازیں آئیں نه ره

ریزه پیرِ قهر و کین بنمایدش | بیمِ مرگِ ناگهان افزایدش
تا غلام از خویش گردد ناامید | آرزو از سینه گردد ناپدید
گاه او را خلعتِ زیبا دهد | هم زمامِ کار در دستش نهد (ق)
مهره را شاطر ز کف بیرون جهاند | بیذقِ خود را بفرزینی رساند
نعمتِ امروز را شیدائیش کرد | تا بمعنی منکرِ فرداش کرد
تن ستبر از مستیِ مهرِ ملوک | جانِ پاک از لاغری مانندِ دوک
گر ندارد زار و زبون یک جانِ پاک | به که گردد فتنهٔ تن ها هلاک

بند بر پا نیست بر جان و دل است
مشکل اندر مشکل اندر مشکل است

در فنِ تعمیرِ مردانِ آزاد

یک زماں با رفتگاں صحبت گزیں ‏ ‏ ‏ صنعتِ آزاد مرداں ہم ببیں

خیز و کارِ ایبک و سوری نگر ‏ ‏ ‏ وانما چشمے اگر داری جگر

خویش را از خود بروں آوردہ اند ‏ ‏ ‏ ایں چنیں خود را تماشا کردہ اند

سنگہا با سنگہا پیوستہ اند ‏ ‏ ‏ روزگارے را بآنے بستہ اند

دیدنِ او پختہ تر سازد ترا ‏ ‏ ‏ در جہانِ دیگر اندازد ترا

نقش سوئے نقشگر می آورد ‏ ‏ ‏ از ضمیرِ او خبر می آورد

ہمتِ مردانہ و طبعِ بلند ‏ ‏ ‏ در دلِ سنگ ایں دو لعلِ ارجمند

سجدہ گاہِ کیست ایں از من مپرس ‏ ‏ ‏ بے خبر! رودادِ جاں از تن مپرس

وائے من از خویشتن اندر حجاب ‏ ‏ ‏ از فراتِ زندگی ناخوردہ آب

وائے من از بیخ و بُن برکندۂ　　از مقامِ خویش دُور افگندۂ

محکمی ہا از یقینِ محکم است　　وائے من شاخِ یقینم بے نم است

در من آں نیروئے الا اللہ نیست

سجدہ ام شایانِ ایں درگاہ نیست

یک نظر آں گوہرِ نابے نگر　　تاج را در زیرِ مہتابے نگر

مرمرش ز آبِ رواں گردندہ تر　　یک دم آنجا از ابد پائندہ تر

عشقِ مرداں سرِ خود را گفتہ است　　سنگ را با نوکِ مژگاں سفتہ است

عشقِ مرداں پاک و رنگیں چوں بہشت　　می کشاید نغمہ ہا از سنگ و خشت

عشقِ مرداں نقدِ خوباں را عیار　　حسن را ہم پردہ در ہم پردہ دار

ہمتِ او آنسوئے گردوں گذشت　　از جہانِ چند و چوں بیروں گذشت

زانکہ در گفتن نیاید آنچہ دید

از ضمیرِ خود نقابے برکشید!

از محبت جذبہ ہا گردد بلند ارج می گیرد از و ناارجمند

بے محبت زندگی ماتم ہمہ کاروبارش زشت و نامحکم ہمہ

عشق صیقل می زند فرہنگ را جوہرِ آئینہ بخشد سنگ را

اہلِ دل را سینۂ سینا دہد با ہنرمنداں یدِ بیضا دہد

پیشِ او ہر ممکن و موجود مات جملہ عالم تلخ و او شاخِ نبات

گرمیٔ افکارِ ما از نارِ اوست آفریدن جاں دمیدن کارِ اوست

عشق مور و مرغ و آدم را بس است عشق تنہا ہر دو عالم را بس است

دلبری بے قاہری جادوگری است دلبری با قاہری پیغمبری است

ہر دو را در کارہا آمیخت عشق

عالمے در عالمے انگیخت عشق!

(عبدالمجید پروین رقم)

باہتمام لالہ گوراندتہ مل کپور آرٹ پرنٹنگ ورکس لاہور میں چھپی
اور جاوید اقبال نے "جاوید منزل" میورو ڈ لاہور سے شائع کی

ملنے کا پتہ

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

ج۔

۱۔ اراکین مجلس [illegible] پانچ کتابیں [illegible]

مجالس تشریحات و نصاب و کلیہ جات [illegible] اپنے پاس

۲۔ اساتذہ جامعہ عثمانیہ [illegible] کتابیں ایک ماہ تک اپنے پاس رکھ سکیں گے۔ بی۔ اے۔ اور [illegible]

اراکین دارالترجمہ [illegible] شدہ دو کتابیں بی۔ ایل۔ [illegible]

۳۔ طلبائے [illegible] ایم۔ اے۔ ال ال۔ بی۔ و تحقیقاتی [illegible] رکھ سکیں گے۔

کے طلبہ تین کتابیں ایک ہفتہ تک اپنے پاس رکھ سکیں گے اور طلبہ [illegible]

طلبہ پانچ کتابیں دو ہفتہ تک اپنے پاس [illegible]

۴۔ مدت مقررہ پر کتابیں واپس نہ ہوں تو طلبہ سے جرمانہ

ایک آنہ یومیہ فی کتاب وصول کیا جائیگا۔

۵۔ بشرط موقع کتابیں گھر [illegible] جاری کی جا سکیں گی مگر [illegible]

کتب خانہ میں کتاب کا لانا لازم ہے۔

۶۔ کتابیں گم یا خراب ہو جائیں تو [illegible] ذمہ داری

عائد ہوگی۔

۷۔ کتابوں پر کسی قسم کا نشان یا [illegible]

لگایا جائے۔

۸۔ قلمی نسخے اور حوالے کی کتابیں

جاری نہ کی جائینگی۔ فقط